

Verso

Irodalomtörténeti folyóirat

Verso
Irodalomtörténeti folyóirat
2026/1

Szakmai védnökök
Bartók István
Jankovits László
Nagy Imre

Szerkesztők
Bozsoki Petra
Kucserka Zsófia
Laczkó András
Pálffy Eszter
Pap Balázs
Szatmári Áron

Az idegen nyelvű rezümék nyelvi lektora
Maczelka Csaba

Tördelőszerkesztő
Pap Balázs

Borítóterv
Simor Kamilla

ISSN 2630-8479

Felelős kiadó a PTE BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi
Tanszék vezetője (7624 Pécs, Ifjúság útja 6.)

szerk@versofolyoirat.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

HAJDU ILDIKÓ

Auktorolvasás a jezsuita gimnáziumokban a 17. század derekán

Források Gyöngyösi István és Esterházy Pál retorikai műveltségéhez 9

KUCSERKA ZSÓFIA

Barátság és didaxis a *Fanni'* hagyományaiban 59

KRITIKAI LAPOK

LENGYEL IMRE ZSOLT

Derű és árny – avagy: kik voltak a Wohl nővérek?

Mészáros Zsolt, *Irodalom, sajtó, szalon a 19. század végén: A Wohl nővérek munkássága*, Bp., Ráció, 2025. 77

LACZHÁZI GYULA

Murányra fel!

Pálffy Eszter, *Századok szerelme: A murányi várfoglalás története és Széchy Mária alakja a 17–19. századi magyar irodalomban*, Bp., Reciti, 2024 (Irodalomtörténeti füzetek, 191). 87

FILLÉRTÁR

LENGYEL RÉKA

Egy kiadatlan verses enciklopédia a reformkori magyar tudományos nyelv peremén

Jacques Delille *Les Trois Règles de la nature*-je Sebestyén László fordításában 95

Sebestyén László: *[Előljáró Beszéd]* (Közzéteszi Lengyel Réka) 107

LUKÁCS LAURA KLÁRA

Kötélverőnő karddal

Louise Labé levele a lyoni hölgyekhez 119

Louise Labé M. C. D. B. L.-nak (Lukács Laura Klára fordítása) 129

LOVAS BORBÁLA

Mária Terézia és Körmöczi József

Egy unitárius halotti búcsúztató a katolikus uralkodó emlékére 131

Körmöczi József 1781-ben, az ádamosi unitárius templomban elmondott halotti búcsúztatója

Mária Terézia halála alkalmából (Közzéteszi Lovas Borbála) 139

A tanulmányok összefoglalói / Abstracts 151

A lapszám szerzői 153

Hajdu Ildikó

Auktorolvasás a jezsuita gimnáziumokban a 17. század derekán

Források Gyöngyösi István és Esterházy Pál retorikai műveltségéhez*

1. Bevezetés

A Gyöngyösi István biográfiáját pontosító újabb kutatások alapjaiban módosították a költőről való tudásunkat. Tusor Péter 2017-ben tette közzé felfedezését, miszerint a korábbi, az irodalomtörténet-írás által általánosan elfogadott Gyöngyösi-életrajzban két Gyöngyösi István biográfiai adatai keverednek, és tanulmányában szétválasztotta a költő és gömöri alispán Gyöngyösi István, illetve az Ung vármegyében tevékenykedő királyi fiskális életrajzának állomásait.¹ Tusor megállapítása szerint a költő Gyöngyösi István neve szerepel a nagyszombati jezsuita akadémia első egyetemi évfolyamára (logica) az 1651/52-es tanévben beiratkozó diákok között.² Ám nemcsak Gyöngyösi iratkozott be ekkor a logica osztályba, hanem a későbbi nádor Esterházy Pál is – és ez, ahogy már Tusor is megfogalmazta, más megvilágításba helyezheti a Gyöngyösi-életrajz bizonyos elemeit.³ Tusor

* A dolgozat a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24 kódszámú egyetemi kiválósági ösztöndíj programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A szerző a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott *Antikvitásreceptió és felekezetiiség a 16–17. századi Magyarországon* című, 150976 azonosítószámú pályázat résztvevője és a re:Text – Szöveg hagyomány és Szövegmagyarázat Kutatócsoport tagja.

1 TUSOR Péter, *A gömöri prókátor és az ungi fiskális: Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában?*, ItK, 121(2017), 85–98.

2 A nagyszombati jezsuita akadémia egyetemi osztályainak matrikuláját Zsoldos Attila adta közre. Gyöngyösi István és Esterházy Pál is *externusként* iratkozott be az 1651/52-es logica évfolyamba, azaz nevük a világi hallgatók között szerepel: *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*, kiad. ZSOLDOS Attila, Bp., ELTE, 1990 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 11), 73. A továbbiakban: *Matricula*.

3 TUSOR, *A gömöri prókátor...*, i. m., 97. Emellett Gyöngyösi és Esterházy kapcsolata akár a Gyöngyösi-életmű újraértelmezéséhez is támpontokat nyújthat. Korábbi tanulmányomban az Esterházy Pál nádorrá választása alkalmából keletkezett *Kesergő Nympha* című költeményt olvastam újra figyelembe véve Gyöngyösi és Esterházy közös oktatási hátterét és valószínűsíthető ismertségét is. HAJDU Ildikó, *Gyöngyösi István Kesergő Nymphája a 17. századi nagyszombati jezsuita retorikaoktatás elméletének és gyakorlatának tükrében = Krízisek és nehézségek a régiségben (Fiatalok Konferenciája 2022) – Tudástranszfer a régiségben: Mesterek, tanítványok, iskolák (Fiatalok Konferenciája 2023)*, szerk. HAJDU Ildikó, HORVÁTH Margaréta, RÉDEY-KERESZTÉNY Júlia, KOVÁCS Annamária, VITKAI Nóra, ZSUPOS Norbert, Pécs, Verso, 2025, 131–151, https://versofoirolrat.hu/Fikon_22_23_vjn.pdf.

eredményei Gyöngyösi életművének irodalmi-esztétikai szempontú újraértelmezését is szükségessé tették.⁴

Szabó András Péter 2018-as közleményében további levelek és iratok kapcsán bizonyította, hogy nem a költőhöz, hanem az azonos nevű, Heves és Külső-Szolnok vármegyében tevékenykedő Gyöngyösi Istvánhoz kapcsolódnak (aki nem azonos a Tusor által azonosított ungi Gyöngyösivel), és ugyanez a hevesi Gyöngyösi István töltött be seregbírói tisztséget Füleken.⁵ Szabó megkérdőjelezte a rozsnyói katolikus plébánia anyakönyvében szereplő adat hitelességét, miszerint a költő halálakor, 1704 júliusában hetvenöt esztendő volt. A rozsnyói anyakönyv megbízhatatlan, gyakran kerekített vagy valószínűtlen adataival szemben Szabó a Gyöngyösinek a Wesselényi-összeesküvés kapcsán 1670. szeptember 23-án tett vallomásáról szóló jelentést tartotta hitelesebb forrásnak, amely a költő korát 33 évben határozta meg.⁶ Mindez szignifikánsan módosítaná a költő születési időpontját is: Szabó amellett érvel, hogy a költő Gyöngyösi István 1637 körül születhetett. Álláspontja szerint a feltételezhető 1637-es születési időpont következtében bizonytalanra vált Tusor Péter azon állítása, miszerint a költő Gyöngyösi szerepelne a nagyszombati akadémia matrikulájában a logica évfolyamra az 1651/52-es tanévben beiratkozók között, mivel nem valószínű, hogy Gyöngyösi 14-15 éves korában iratkozott volna be az egyetem első évfolyamára.⁷ Szabó András Péter Kádár Zsófiára hivatkozva az egyetemi tanulmányok megkezdésének általános időpontjaként a tanulók 18-19 éves korát határozza meg.⁸

4 Bartók István Cypriano Soarez jezsuita retorikaoktatásban általánosan használt tankönyvének amplificatio-fogalma felhasználásával értelmezte Gyöngyösi *Rosa-koszorú* című művének bővítési eljárásait: BARTÓK István, „...rút genyetség az evesült sebekből...”: Gyöngyösi István *naturalizmusa = Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, PAP Balázs, Pécs, Verso, 2020, 282–284, https://versofoyoirat.hu/imitacio_es_parafrazis.pdf. Pálffy Eszter Széchy Mária alakjának toposztörténetét vizsgáló monográfiájában Csáky István *Politica philosophiai Okoskodását hasonlította össze Gyöngyösi Murányi Vénusával*, kitérve a két szerző azonos műveltségi bázisára, a jezsuita oktatási háttérre is. PÁLFY Eszter, *Századok szerelme: A murányi várfoglalás története és Széchy Mária alakja a 17–19. századi magyar irodalomban*, Bp., reciti, 2024 (Irodalomtörténeti Füzetek, 191), 87–105. A Gyöngyösi-kutatás fordulata az életmű darabjainak hitelességi kérdéséhez is új szempontokat nyújt. Lásd például SZABÓ András Péter, *A költő három élete: Gondolatok Gyöngyösi István leveleinek és iratainak kiadása kapcsán*, ItK, 122(2018), 649–678, 665; LATZKOVITS Miklós, *A hiteles Gyöngyösi hitelessége = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István, Bp., Gépek könyv, 2020, <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=1111LATZAHIT>.

5 SZABÓ, i. m., 650–665.

6 A Gyöngyösi tanúvallomásáról szóló tanúvallatási jelentés 18. századi másolatát Jankovics József találta meg. JANKOVICS József, SZÖRÉNYI László, *Gyöngyösi István vallomása a Wesselényi-perben*, ItK, 120(2016), 80–92.

7 SZABÓ, i. m., 670–678.

8 Kádár Zsófia ugyanakkor a nagyszombati gimnázium anyakönyvi adattárának kiadásához írt kísérőtanulmányában hangsúlyozza azt is, hogy a diákok életkorára vonatkozó bejegyzések csak elenyésző számban, csupán 192 esetben kerültek feljegyzésre a matrikulába, és néhány szórványos bejegyzést leszámítva csak az 1615/16-os és az 1642/43-as tan évekből ismerünk ilyen adatokat. KÁDÁR Zsófia, *A nagyszombati jezsuita kollégium, gimnázium és tanulói (1616–1773) = A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1616–1772)*, kiad. FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt, TERNOVÁČZ Bálint, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2023, 9–121, 47. A tanulók életkori megoszlásához lásd *Uo.*, 51.

Szabó azonban nem veti el egészen a jezsuita egyetemi anyakönyv adatának Gyöngyösire való vonatkozathatóságának lehetőségét. A jezsuita oktatási rendszer ugyanis nem életkorhoz, hanem tudáshoz, főként a latin nyelvben való jártassághoz kötötte az egyes osztályokba való beiratkozást.⁹ Szabó Gyöngyösi és Esterházy Pál esetleges együttes iskolalátogatására utalva azt is hangsúlyozza, hogy az 1635. szeptemberi születésű Esterházy Pál az 1651/52-es tanév elején¹⁰ már épp betöltötte a 16. életévét, tehát nem lett volna sokkal idősebb az 1637 körül született Gyöngyösi Istvánnál. Érdeemes ugyanakkor arra is utalni, hogy Esterházy, a korban nem szokatlan módon, évet ismételt, kétszer végezte el a gimnáziumi képzés syntaxis osztályát.¹¹ Azaz a későbbi nádor akár 15. életévét éppen betöltve is elkezdhetette volna a logica évfolyamot. Szabó András Péterrel egyetértve kiemelhetjük, hogy Gyöngyösi gyermekeinek jezsuita iskoláztatása alátámasztja, hogy a költő is egy (vagy több) jezsuiták által fenntartott oktatási intézményben folytatta tanulmányait.

Tusor Péter 2021-es tanulmányában a Fazekas István által vezetett *Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon* kutatócsoport eredményei nyomán két újabb beiratkozási adattal gyarapította Gyöngyösi István életrajzát: az 1643/44-es tanévben a parvista, az 1649/50-es tanévben pedig a rhetorica osztályt végezte.¹² Tusor amellett érvel, hogy Gyöngyösi 1637 körüli születési időpontja egyáltalán nem zárja ki, hogy rá vonatkoztassuk ezeket a beiratkozási adatokat, hiszen, ahogy ezt a kiadott matrikula bejegyzései bizonyítják, a jezsuita iskolarendszerbe való belépésre, illetve az egyes osztályok megkezdésére vonatkozó adatok mellett, hogy nagyon hiányosak, jelentős mértékben szórnak is.¹³ A továbbiakban Tusor Péter megállapításait elfogadva kiindulási pontnak tekintem, hogy mindhárom beiratkozási adat a költő Gyöngyösi Istvánra vonatkozik, feltételezve azt is, hogy Gyöngyösi az 1643/44-es és az 1649/50-es tanévek között is valamely jezsuita oktatási intézményben tanult.¹⁴ Tusor emellett megjegyzi, hogy Gyöngyösi István a gimnáziumi kép-

9 Bővebben erről például Paul F. GRENDLER, *Jesuit Schools and Universities in Europe 1548–1773*, Leiden–Boston, Brill, 2019 (Brill Research Perspectives in Jesuit Studies), 23.

10 Az oktatás általában novemberben vette kezdetét, és ezt, jelen ismereteink szerint, nem zavarta meg semmi. Vö. *Matricula*, V, VII, 70.

11 A nagyszombati jezsuita akadémia gimnáziumi osztályainak matrikuláját Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Attila és Ternovác Bálint adta ki. Az anyakönyvi adattár online, valamint nyomtatott formában is hozzáférhető, a két kiadásban azonban nem egyeznek meg az egyes diákok sorszámai. A következőkben a nyomtatott kiadásban megadott sorszámkra hivatkozom. Esterházy Pál adatai a gimnáziumi anyakönyvi adattárban 05593 sorszám alatt szerepelnek. *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága...*, i. m., 533. A továbbiakban: *Anyakönyvi adattár*.

12 Tusor Péter, *Új adatok és szempontok a költő Gyöngyösi István biográfiájához*, ItK, 125(2021), 662–690, 669–675. Gyöngyösi István parvista osztályba való beiratkozása a 05199 (06082), a rhetorica osztályba való beiratkozása pedig a 06350 (07465) sorszám alatt szerepel. *Anyakönyvi adattár*, 506, 590.

13 Tusor, *Új adatok...*, i. m., 672–673. Ehhez lásd még a dolgozat 3.3. fejezetében Franz Joseph von Lamberg tanulmányait.

14 Ezt a feltételezést megerősíti, hogy kutatásaim alapján Gyöngyösi Kemény-eposzának olvasóhoz szóló előszava az Álvares-grammatika második és harmadik könyvének beható ismeretéről tanúskodik, ami éppen egybeesik a jezsuita gimnázium syntaxis osztályának tananyagával. Hajdu Ildikó, *A Kemény-eposz előszavának poétikatörténeti helye*, ItK, 129(2025), 269–296, <https://doi.org/10.56232/itk.2025.3.01>.

zés közbülső négy osztályát (amelyeknek elnevezése az osztrák jezsuita rendtartományban: principia, grammatica, syntaxis és poetica) a homonnai–ungvári jezsuita iskolában végezhetette el.¹⁵

Mivel az osztályok esetleges megismétlése megszokott volt, így Tusor Péter tézisének nem gyengíti az, hogy Gyöngyösi öt év alatt végzett el négy osztályt. Megjegyzendő azonban, hogy Tusor állításával ellentétben nem bizonyos, hogy Gyöngyösi parvista maior osztályt végzett 1643/44-ben.¹⁶ Az 1643 novemberében kezdődő 1644-es tanévbe beiratkozó diákok kapcsán ugyanis nem jegyezte fel a matrikulá – az 1642/43-as és az 1644/45-ös tanévvel ellentétben –, hogy a parvista minor vagy pedig a parvista maior évfolyamot kezdték-e meg a tanulók. Az 1642/43-as és az 1644/45-ös tanév adatai alapján azonban valószínűsíthető, hogy az 1643/44-es tanévben is elkülönítve indultak a parvista minor és maior csoportok. A matrikulában ugyanis olyan diák is szerepel, aki az 1644/45-ös tanévben (ismét) a parvista minor osztályba iratkozott be – tehát minden bizonnyal egy évvel korábban nem a parvista maior osztályt látogatta –, illetve olyan diákot is találunk, aki az 1644/45-ös tanévben már a principia osztályba lépett, azaz valószínűsíthetően a megelőző tanévben a parvista maior osztályba járt.¹⁷

Gyöngyösi oktatási körülményeinek részletesebb feltárásához olyan forrásokhoz szükséges fordulnunk, amelyek a költővel egykorú, szintén jezsuita oktatási intézményekben (különösen Nagyszombatban) tanuló diákokhoz kötődnek. Ebben a tekintetben páratlan lehetőséget rejtenek magukban az Esterházy Pál kéziratos hagyatékában fennmaradt, megközelítőleg ezerkétszáz oldal terjedelmű, jórészt rendezetlen és még nem vizsgált poétikai és retorikai témájú jegyzetek,¹⁸ illetve a rekonstruált Esterházy-könyvtár felhasználásával feltárható források.¹⁹ Emellett a

15 TUSOR, *Új adatok...*, i. m., 672.

16 „Az 1650-es retorikai tanulmányok adatából az mindenesetre bizonyos, hogy az 1644-es parvista (major) nagyszombati iskolakezdést követően a principista, grammatikai, majd a szintaxista és poétikai osztályokat nem négy, hanem öt év alatt végezte el.” Uo.

17 Például a matrikulában „Uyfalusy/Uyfalusy/Uyfalusi, Franciscus” névalakokban szereplő tanuló az 1642/43-as és az 1644/45-ös tanévben is a parvista minor osztályba iratkozott be (Nr. 04716, *Anyakönyvi adattár*, 476.), míg a „Sassini/Sasini/Sasiny, Joannes” névalakkal bejegyzett diák Ujfalusyhoz hasonlóan parvista minor osztályt végzett 1642/43-ban, de az 1644/45-ös tanévben már principistaként iratkozott be (Nr. 04769, Uo., 479–480.).

18 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Esterházy család hercegi ága. Pál nádor iratai, P 125 11953–11963. Gyöngyösi István és Esterházy Pál kapcsolata szempontjából nem mellékes, hogy Esterházy iratai között maradt fenn a *Kesergő Nympha* Gyöngyösi saját kezű aláírásával ellátott 1681-es kézírata is (MNL OL P 125 11908). Esterházy Pál poétikai-retorikai tárgyú jegyzetanyagára korábban Knapp Éva és Tüskés Gábor utaltak több jelentős tanulmányban, a jegyzetanyagot azonban nem helyezték vizsgálódásuk fókuszába. KNAPP Éva, *Esterházy (I.) Pál imádságai*, ItK, 119(2015), 289–335; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Esterházy Pál Egy csudálatos énekének keletkezéséhez és poétikájához*, ItK, 121(2017), 61–84.

19 *Esterhasiana Bibliotheca: A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója*, kiad. MONOK István, ZVARA Edina, Bp., MTA KIK–Kossuth, 2020 (*Esterhazyana: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Esterházy-közleményei*). A továbbiakban: *Esterhasiana Bibliotheca*.

kutatás során sikerült több közép-európai könyvtár állományának, valamint 17–18. századi könyvtárjegyzéknek a vizsgálatával szélesíteni a korpuszt.

A dolgozat harmadik fejezetében olyan, nagyrészt mindezidáig nem vizsgált források bemutatására vállalkozom, amelyek segítenek annak feltárásában, hogy pontosan mely szerzők mely latin és görög nyelvű műveit olvasták a diákok a nagyszombati jezsuita gimnáziumban, illetve milyen instrukciók alapján komponáltak maguk is szövegeket. Az osztályteremben megvalósuló szövegprodukciónak gyakorlati felmérésére pedig az Esterházy-hagyatékban fennmaradt jegyzetanyag biztosít lehetőséget (4. fejezet).

Esterházy Gyöngyösivel éppen egy időben volt a nagyszombati jezsuita akadémia diákja, az 1646/47-es tanévtől egészen az 1652/53-as tanévig Nagyszombatban tanult.²⁰ Tehát az 1649/50-es és az 1651/52-es tanévet is egy intézményben töltötte Gyöngyösi és Esterházy: 1649/50-ben Gyöngyösi a rhetorica, Esterházy a poetica osztály tanulója volt, 1651/52-ben pedig egyszerre jártak a logica osztályba.²¹

2. Tananyag a jezsuita gimnáziumi képzésben (*classes inferiores*) a *Ratio studiorum* alapján²²

A jezsuita oktatás alapidokumentuma a *Ratio studiorum*, teljes címén *Ratio atque institutio studiorum* (A tanulmányok rendje és módszere).²³ Az 1581 és 1599 között összeállított tanmenet és tanterv a jezsuiták oktatási tevékenységének teljes spektrumára kiterjedt:²⁴ az egyes jezsuita rendtartományokat irányító provinciálisokra vonatko-

20 1646/47: grammatica, 1647/48: syntaxis, 1648/49: syntaxis, 1649/50: poetica, 1650/51: rhetorica, 1651/52: logica, 1652 novemberében beiratkozik a physica osztályba. Nr. 05593, *Anyakönyvi adattár*, 533; *Matricula*, 73, 78.

21 Tusor Péter feltételezése szerint az 1650/51-es tanévben apja betegeskedése vagy halála miatt nem találunk Gyöngyösihez kapcsolódó beiratkozási adatot. Tusor a költő apjaként Gyöngyösi Andrást, Homonnai Drugeth János titkárát azonosítja, aki maga is nagyszombati diák lehetett (*Anyakönyvi adattár*, nr. 01031.). Gyöngyösi András varannói házát, egy Badics Ferenc által feltárt adat alapján, 1651. október 23-án Homonnai Drugeth György, János utódja, Bárczi Sebestyénnek engedte át – tehát eddigre Gyöngyösi András már bizonyosan meghalt; Tusor erre az adatra alapozza azon következtetését, hogy Gyöngyösi tanulmányainak szünetelése összefüggésbe hozható apja betegeskedésével vagy halálával. Tusor, *Új adatok...*, i. m., 675–682, különösen 681; BADICS Ferenc, *Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában*, Budapest, Pallas Kiadó, 1928 (Irodalomtörténeti füzetek, 27), 6.

22 A *Ratio studiorum* a *classes inferiores* megnevezést a bölcsészeti és teológiai osztályoknál alacsonyabb osztályokra (azaz a gimnáziumi képzésre) alkalmazza. Lásd még Paul F. GRENDLER, *The Humanities in Jesuit Schools 1548–1773*, *Journal of Jesuit Studies*, 11(2024), 544–568, 551.

23 *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*, Nápoly, Tarquinius Longus, 1598 [1599]. Az 1599-es kiadás a Rómában megrendezett 1593–1594. évi ötödik általános zsinat határozata alapján készült el. John W. PADBERG, S. J., *The Development of the Ratio Studiorum = The Jesuit Ratio Studiorum: 400th Anniversary Perspectives*, ed. Vincent J. DUMINUCO, S. J., New York, Fordham University Press, 2000, 94.

24 A *Ratio studiorum* összeállításának folyamatát az előszó is tematizálja: az 1599-es kiadást hosszú, több körben zajló tervezési és egyeztetési szakaszok előzték meg. Az ötödik általános zsinat (Róma, 1593–1594) a tanterv átdolgozásának, egyszerűsítésének szükségességét fogal-

zó szabályozásoktól egészen a legalsóbb grammatikai osztály tananyagáig. A *Ratio studiorum*ot 1599 után egy alkalommal, 1616-ban módosította a hetedik általános zsinat (*septima congregatio generalis*), ezt követően 1773-ig, a jezsuita rend feloszlataáig tartalma változatlan maradt.²⁵

A magyar irodalomtörténet-írás a nemzetközi szakirodalom trendjeinek megfelelően²⁶ a jezsuita oktatási intézmények tananyagát a *Ratio studiorum*ban kijelölt előírásokkal azonosítja.²⁷ A *Ratio studiorum* alapvető jelentőségével nem vitatkozva arra keresem a választ, hogy milyen formában valósultak meg a *Ratio* előírásai a 17. század közepén az osztrák jezsuita rendtartomány Magyar Királyságban fenntartott iskoláiban, különös tekintettel a nagyszombati intézmény gimnáziumi képzésére.

A *Ratio studiorum* előírásai a jezsuita oktatási rendszer minden szintjére kiterjedtek. A *Ratio* a rend hierarchiájában fentről lefelé haladva adja közre az oktatási tevékenységre vonatkozó szabályozásokat. A tanterv először az egyes rendtartományokat, így az ezek fennhatósága alá tartozó oktatási intézményeket is irányító provinciálisok feladatait foglalja össze, majd az egyes iskolákat vezető rektorokra vonatkozó szabályozásokat közli. Ezt követően előbb a teológiai, majd pedig a bölcsészettudományi fakultás évfolyamainak tantervét és tanmenetét összegzi. A teológiai és bölcsészettudományos képzés, az úgynevezett *facultates superiores* (magasabb tanulmányok) tananyaga után következnek a *classes inferiores* (alacsonyabb osztályok), vagyis az egyetemi képzést megelőző gimnáziumi osztályokra vonatkozó előírások. A *Ratio studiorum* elsődlegesen tanári használatra készült összefoglaló: az egyes osztályok képzési rendjének meghatározása az osztályokért felelős oktatók irányába megfogalmazott elvárásként, szabályozásként kereteződik.²⁸

Az alacsonyabb szintű képzést a *Ratio studiorum* öt osztályra tagolja, és az eddig is érvényesített logikának megfelelően az egyes osztályokra vonatkozó előírásokat a

mazta meg. *Ratio studiorum*, 1599, a1r–a2r. John W. Padberg megállapítása szerint az 1591-es változatban található 837 helyett az 1599. évi kiadás már csak 467 előírást tartalmaz. Az 1599-ben megjelent és ezt követően alkalmazott jezsuita tanterv tehát amellett, hogy részletekbe menően szabályozza az egyes osztályok képzésének menetét és anyagát, mégis sok tekintetben rugalmas, több esetben például csak az olvasandó szerzők felsorolását adja, a konkrét műveket nem nevezi meg. PADBERG, i. m., 94.

25 *Ratio, atque institutio studiorum Societatis Jesu*, Romae, Collegium Romanum, 1616. Vö. PADBERG, i. m., 95.

26 Lásd például legújabban Paul F. Grendler monográfiáját, illetve tanulmányát: GRENDLER, *Jesuit Schools and Universities...*, i. m.; GRENDLER, *The Humanities...*, i. m.

27 Például Mészáros István oktatástörténeti monográfiájában a jezsuita iskolák tananyagát teljes mértékben a *Ratio studiorum*ra alapozva határozza meg: MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777*, Bp., Akadémiai, 1981, 244–246. Bartók István tanulmányában Gyöngyösi István retorikai műveltségét Soarez tankönyve felől közelíti meg: BARTÓK, „...rút genyetség...”, i. m., 282–284.

28 Például a középső grammatika osztály képzési leírása a *regulae professoris mediae classis grammaticae* (szabályok a grammatika középső osztályának tanárai számára) cím alatt szerepel, stb. A jezsuita oktatók feladatköréről, az általuk közvetített retorikai és politikai ideálról lásd Paul F. GRENDLER, *The Culture of the Jesuit Teacher 1548–1773*, *Journal of Jesuit Studies*, 3(2016), 17–41, <https://doi.org/10.1163/22141332-00301002>.

legmagasabb osztálytól az alacsonyabb osztályok felé haladva adja közre. A jezsuita gimnáziumi képzés a következő osztályokra tagolódik: rhetorica, humanitas, supremae classis grammaticae, mediae classis grammaticae és infimae classis grammaticae.²⁹ A legalacsonyabb szintű grammatika (grammatica infima) oktatását az osztrák jezsuita rendtartomány iskoláiban több évfolyamra kiterjedő előkészítő jellegű osztály, tanulócsoporthoz is megelőzhette a latintudással nem rendelkező, legfiatalabb tanulók számára.³⁰ Ezek voltak az úgynevezett parvista (maior és minor) osztályok.

Dolgozatomban részletesen foglalkozom a *Ratio studiorum* előírásainak ismeretével, egyrészt azért, mivel az oktatási gyakorlatban megfogalmazott elvárások ismerete elengedhetetlen az elemzett források, az osztrák jezsuita rendtartomány részére kiadott tankönyvek és szöveggyűjtemények, valamint az Esterházy-jegyzetek értékeléséhez. Másrészt pedig azért, mivel a korábbi magyar nyelvű szakirodalom nem ismertette részletekbe menően a *Ratio studiorum* előírásait.³¹

2.1. Tankönyvek

A *Ratio studiorum* az egyes osztályokra vonatkozó szabályozások leírása előtt, az intézmény vezetőire, valamint a classes inferiores oktatóira vonatkozó előírások kifejtése során is kitér a grammatikai osztályok, valamint a humanitas és a rhetorica számára előírt tankönyvekre. A grammatika oktatására Manoel Álvares (1526–1582)³² *De institutione grammatica libri tres* című tankönyvét (első kiadása: Lisszabon, 1572) írta elő a *Ratio studiorum*.³³ A *Ratio* több ízben is határozottan kiemeli Álvares

29 A grammatika legalacsonyabb osztálya esetében, a többi osztállyal ellentétben, a *Ratio* megengedi az osztály két csoportra tagolását, ha a tanulók latin nyelvi kompetenciái ezt szükségessé teszik. Az osztály felosztása esetén az első szemeszterben az alacsonyabb szintű latintudással rendelkező diákok csoportja a tankönyv (Álvares grammatikájának első könyve) első felét, míg a magasabb szintű csoport a könyv második felét veszi át. A második félévben pedig mindkét csoport a könyv egészét, az elejétől a végéig tanulmányozza. Ott, ahol a grammatika legalacsonyabb osztályát csoportbontásban oktatják, a két csoport számára két oktatót szükséges kijelölni. *Ratio studiorum*, 1616, *Regulae praefecti inferiorum studiorum*, 8. 3. §, 79–80. Hangsúlyozandó, hogy a *Ratio studiorum* szükségmegoldásként tekint a grammatika legalacsonyabb osztályának felosztására. Valószínűsíthetően emiatt vezethették be az osztrák jezsuita rendtartományban az előkészítő (parvista) évfolyamot, ehhez lásd a következő lábjegyzet hivatkozásait.

30 KÖKÉNYESI Zsolt, *Arisztokrata diákok a „Magyar Országi Athenásban”: A nagyszombati gimnázium és egyetem főnemesi tanulói (1616–1773)*, Gerundium, 13(2022), III–IV, 100–114, 131; Béla Vilmos MIHALIK, *The Ever-Reviving Phoenix: Jesuits in Hungary*, Leiden–Boston, Brill, 2024, 42; KÁDÁR Zsófia, *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században: A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok*, Bp., HUN-REN BTK TTI, 2020, 188–189.

31 Mészáros István monográfiája mindössze másfél oldalt szentel a *Ratio studiorum* alsóbb osztályokat érintő előírásai bemutatásának, és több helyen pontatlanul fogalmaz. Lásd MÉSZÁROS, i. m., 244–246.

32 Álvares nevét a magyar nyelvű szakirodalomban vagy latin átírásban (*Emmanuel Alvarus*), vagy pedig *Emmanuel Alvarez* névalakban találjuk. Dolgozatomban a nemzetközi szakirodalomban bevett *Manoel Álvares* névalakot használom. Lásd például GRENDLER, *The Humanities...*, i. m., 558.

33 *Ratio studiorum*, 1616, 11, 79, 100. Lásd még például BARTÓK István, „Sokkal magyarab-ból szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., Aka-

tankönyvének használatát, valamint azt is meghatározza, hogy milyen felosztásban szükséges oktatni azt.³⁴ A *Ratio* előírja az alsóbb (gimnáziumi) osztályok prefektusa számára, hogy ügyeljenek az egyes osztályok tananyagának elkülönítettségére, különösen a grammatica osztályok esetében. Bíró Csilla Álvares tankönyvének 17–18. századi nagyszombati edícióit vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy az itt kiadott kötetek nem mutatnak helyi sajátosságokat, leszámítva az első kötetben esetenként megjelenő vernakuláris értelmezéseket.³⁵ Bíró megjegyzi, hogy Álvares grammatikájának második könyvét (pontosabban annak átdolgozott változatát) több esetben egy szöveggyűjteménnyel, valamint Jakob Gretser *Institutiones linguae Graecae* című görög nyelvtankönyvével (az általam fellelt kötetek alapján annak első részével) együtt adták ki. Bíró azonban nem részletezi ennek a kiadványtípusnak a történetét. A jelen tanulmányban vizsgált 17. századi kiadások egyikében sem találtam meg a szöveggyűjteményt; az Álvares-tankönyv összes, általam fellelt edíciója, amely esetenként tartalmazza ezt, a 18. századból származik.³⁶

A három grammatica osztály tananyagának meghatározásakor a *Ratio studiorum* Álvares grammatikájának három könyve, illetve ezek fejezetei mentén halad.

démiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika, 6), 27; KNAPP Éva, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből: Csete István és Gyalogi János*, ItK, 106(2002), 261–294, 268; Jaska KAINULAINEN, *Early Jesuits and the Rhetorical Tradition, 1540–1650*, London, Routledge, 2024 (Routledge Research in Early Modern History), e-book, 105, <https://doi.org/10.4324/9781003120124>.

34 Álvares tankönyvének a jezsuita iskolák grammatikaoktatásában betöltött alapvető szerepét mutatja az is, hogy más tankönyvekkel ellentétben a *Ratio studiorum* a provinciálisok számára is előírta azt, hogy a rendtartományba tartozó iskolákban az Álvares-grammatikát használják: „Dabit operam, ut nostri magistri utantur Grammatica Emmanuelis. Quod si methodi accuratioris, quam puerorum captus ferat, alicubi videatur, vel Romanam accipiant, vel similem curet conficiendam consulto Praeposito Generali, salva tamen ipsa vi, ac proprietate omnium praeceptorum Emmanuelis.” *Ratio studiorum*, 1616, *Regulae provincialis*, 23., 11.

35 Bíró Csilla, *A jezsuiták latintanítási módszerei a 17–18. századi Nagyszombatban = Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok, 18), 37–46, 37–38. Bíró nem említi, de nemcsak magyar–szlovák, hanem magyar és német nyelvű interpretációkat tartalmazó Álvares-grammatika is jelent meg Nagyszombatban, például a Bíró által is vizsgált 1659. évi kiadás (RMNy 2856). Az első ismert, magyar nyelvű értelmezéseket is közlő tankönyvváltozat nem Nagyszombatban, hanem Bécsben jelent meg 1644-ben (RMNy 2053).

36 Például a Bécsben 1743-ban kiadott tankönyv: Emmanuel ALVARUS, S. J., *Liber II. De constructione octo partium orationis: In usum mediae et supremae grammaticae classium*, Viennae Austriae, Leopoldus Joannes Kaliwoda, Jacobus Theobaldus Ludwig költségén, 1743. A szöveggyűjtemény tartalma ebben a kötetben a következőképp alakul. [Feltehetőleg a középső grammatika osztály számára:] Ovidius: *Tristium liber primus*, Cicero: *Cato maior, seu de senectute ad T. Pomponium Atticum dialogus*, Cicero: *Somnium Scipionis*, Cicero: *Epistolarium maiorum e quindecim libris ad Familiares selectarum liber unus*, Caesar: *Commentariorum de bello gallico liber I.*, Caesar: *Commentariorum de bello gallico liber IV.*, Caesar: *Commentariorum de bello civili liber I.* Authores in suprema grammaticae praelegi soliti (A legfelső grammatika osztályban felolvasandó szerzők): Cicero: *Officia e libro primo selecta*, Cicero: *Ad T. Pomponium Atticum, et Quintum fratrem epistolae selectae*, Curtius Rufius: *Historiae Alexandri Magni, liber III.*, Curtius Rufius: *Historiae Alexandri Magni, liber IV.*

Az első, legalacsonyabb grammatica osztály (infima classis grammaticae) számára a *De institutione grammaticae libri tres* első könyvét írja elő, valamint egy rövid mondattani bevezetést, amelyet már a második könyv tartalmaz. Ezt követően a második, középső grammatica osztály (media classis grammaticae) számára az Álvares-grammatika második könyvének a beszéd nyolc részétől az alakzatokig (de octo partium constructione usque ad figuratam) tartó fejezeteit – a könnyebb függelékekkel kiegészítve (additis facilioribus appendicibus) – szükséges oktatni. A harmadik, legmagasabb szintű grammatica osztályának (suprema classis grammaticae) tananyaga pedig a második könyv nehezebb függelékeit, valamint utolsó fejezetét, azaz a mondatalakzatok tanát (figurata constructio) és a teljes, a szótagok hosszúságát (syllabarum dimensio), azaz a verstant és prozódia taglaló harmadik könyvet tartalmazza.³⁷

A grammatikaoktatáshoz hasonlóan a *Ratio studiorum* a retorika esetében is meghatározza a tankönyvet. Az eloquentia alapfogalmait Cypriano Soarez (Cyprianus Soarius) jezsuita szerzetes *De arte rhetorica libri tres* című tankönyvéből szükséges oktatni (első megjelenése: Coimbra, 1562). A *Ratio* előírásai alapján Soarez tankönyvének használata szűkebb körű, mint Álvaresé, hiszen használata a humanitas osztály második félévére korlátozódik: „Praeceptorum rhetoricae brevis summa ex Cypriano, secundo [...] semestri, tradetur”.³⁸ Ekkor viszont a diákok nagyon intenzíven tanulmányozzák: az oktatók minden nap Soarez retorikájának fogalmait magyarázzák, majd a hallgatók átismétlik, vagy pedig disputációkat tartanak az egyes témákról.³⁹ A rhetorica osztály tankönyve pedig már nem egy 16. században összeállított oktatási segédanyag: a gimnáziumi képzés legfelső osztályában a tanulóknak Arisztotelész és Cicero retorikai tárgyú műveit kellett tanulmányozni. A rhetorica osztály felé megfogalmazott követelmények ugyanakkor nem álltak távol a soarezi retorikától, amely Arisztotelész, Cicero és Quintilianus retorikai munkáinak szintetizálására vállalkozott.⁴⁰

A latin nyelvű grammatika-, poétika- és retorikaoktatással szemben a görög nyelv oktatására, amely, bár a latinhoz képest háttérbe szorult, már a legalacsonyabb fokú grammatica osztálytól kezdve folyamatos volt, nem jelöl ki tankönyvet a *Ratio studiorum*. Mindazonáltal a görög grammatika, poétika és retorika oktatása is többé-kevésbé egységes tankönyvek használatával zajlott a jezsuita rend által fenntartott iskolákban, és ezt a jelen kutatás során vizsgált könyvek, kolligátumok, illetve könyvtárjegyzékek is alátámasztják. Federica Ciccolella a jezsuita iskolák görögoktatása kapcsán megállapítja, hogy a görög morfológiát Clenardus grammatikájából, míg a magasabb szintű görög nyelvtant Jakob Gretser *Institutionum de octo partibus*

37 *Ratio studiorum*, 1616, *Regulae praefecti studiorum inferiorum*, 8. 2. §, 79.

38 *Uo., Regulae professoris Humanitatis*, 1., 122–123.

39 „altero [...] semestri Cypriani Rhetorica quotidie explicetur, modo recolatur, aut dispute-tur.” *Uo., Regulae professoris Humanitatis*, 2., 123.

40 Soarez munkájának már a teljes címe is kijelöli a *De arte rhetorica* legfontosabb forrásait: „[libri tres] ex Aristotele, Cicerone, et Quintiliano praecipue deprompti”. Soarez forrásaihoz lásd még: Lawrence J. FLYNN, S. J., *Sources and Influence of Soarez' De Arte Rhetorica*, *Quarterly Journal of Speech*, 43(1957), 3, 257–265; KAINULAINEN, i. m., 44–94.

orationis, syntaxi et prosodia Graecorum libri tres című tankönyvéből tanították (első megjelenése: Ingolstadt, 1593).⁴¹

A gimnáziumokban a görög tanítás két részre osztható: az első két osztály előkészítő jellegűnek tekinthető, alapszintű ismereteket adott át, míg a grammatika legfelsőbb évfolyamán, a humanitas és a rhetorica osztályban a bonyolultabb nyelvtani struktúrákat, illetve verstant tanultak a diákok.⁴² Gretser tankönyve nagy hangsúlyt fektet a görög nyelvű szövegprodukcióna is.⁴³

Bár nem vállalkozom az osztrák jezsuita rendtartomány gimnáziumaiban használt latin, valamint görög grammatikát, poétikát és retorikát tematizáló tankönyvek kiadásainak, illetve tartalmának teljes bemutatására, ugyanakkor említést teszek a praeceptumgyűjtemények kutatása során felbukkanó tankönyvekről, minden esetben megadva a kiadás pontos adatait. Ez, reményem szerint, új irányokat nyithat meg a kutatásnak, és lehetőséget teremt arra, hogy az olyan régóta öröklődő állításokat, mint azt, hogy „[a] 17. században a hazai jezsuiták tankönyvszükségletét még Bécsből fedezték”, pontosítani lehessen.⁴⁴

2.2. Olvasmányok a *Ratio studiorum* által kijelölt tantervben

A következőkben előbb táblázatosan összegzem a *Ratio studiorum* előírásait a gimnáziumi képzés egyes osztályainak latin és görög nyelvű olvasmányaira vonatkozóan,⁴⁵ hogy utána részletesen vizsgálhassuk a tanterv konkrét megvalósulását az osztrák jezsuita rendtartomány keretein belül. A tankönyvek és az előírt olvasmányok esetében csak a név szerint megnevezett szerzőket, illetve esetlegesen műveket illesztettem be a táblázatba. A *Ratio studiorum* számos helyen fogalmaz homályosan, ezzel a választást, a pontos olvasmányok meghatározását az egyes intézményekre vagy oktatókra bízta. Például a rhetorica osztály olvasmányainak kijelölése esetében csak Cicerót nevezi meg egzakt módon: „Stylus (quanquam probatissimi etiam

41 Federica CICCOLELLA, *Donati Graeci: Learning Greek in the Renaissance*, Leiden–Boston, Brill, 2008 (Columbia Studies in the Classical Tradition, 32), 143–144, 226. lábjegyzet. Gretser grammatikatanönyvének elterjedtségéhez lásd még: Han LAMERS, Raf VAN ROOY, *Graecia Belgica: Writing Ancient Greek in the Early Modern Low Countries*, *Classical Receptions Journal*, 14(2022), 435–462, 445–446.

42 CICCOLELLA, i. m., 143–144, 226. lábjegyzet.

43 A görög nyelvű versalkotás szabályai különösen hangsúlyosak Gretser görög grammatikájának harmadik könyvében: Caput XXIX. *De syllaba communi et licentiis poeticis* (A közös szótagról és a költői szabadságról), Caput XXX. *De pedibus et versu* (A verslábakról és vers[formák]ról), Caput XXXI. *De speciebus metaplasmi* (A metaplazmus fajtáiról). A fejezetek struktúrája és tartalma Álvares latin grammatikájának harmadik könyvét követi. Az Esterházy Pál által használt tankönyvben: Jacobus GRETSEK, S. J., *Institutionum linguae Graecae, liber tertius: De syllabarum dimensione. Pro schola rhetorices. Editio nova, correctior*, Viennae Austriae, Caspar ab Rath, 1629, 93–121. Vö. a dolgozat 3.1.2. alfejezetével (Az Esterházy Pál által használt retorikai szöveggyűjtemény [1639]).

44 MÉSZÁROS, i. m., 453.

45 Ehhez lásd még Paul Grendler tanulmányát: GRENDLER, *The Humanities...*, i. m., 453.

historici, et poetae delibantur) ex uno fere Cicerone sumendus est”.⁴⁶ A táblázat nem tartalmazza továbbá a szövegprodukciónak gyakorlatra vonatkozó előírásokat sem, ezekre részben a negyedik alfejezetben térek ki. Az osztrák jezsuita rendtartomány iskoláiban megszokott, osztályokra vonatkozó elnevezéseket zárójelben közlöm. Az osztályokat a *Ratio studiorum* megegyező sorrendben mutatom be. A *Ratio studiorum* 1616. évi kiadásának oldalszámait zárójelben adom meg.

Osztály	Definíció	Olvasmányok
Rhetorica	Gradus huius scholae non facile certis quibusdam terminis definiri potest: ad perfectam enim eloquentiam informat, quae duas facultates maximas, oratoriam, et poeticam comprehendit (ex his autem duabus primae semper partes oratoriae tribua[n]tur) nec utilitati solum servit, sed etiam ornatus indulget. Illud tamen in universum dici potest, tribus maxime rebus, praeceptis dicendi, stylo, et eruditione contineri. (112.) (Nem egyszerű valamiféle biztos határvonalakkal meghatározni ennek az osztálynak a célját, ugyanis a tökéletes ékesszólásra tanít, amely a két legtekintélyesebb területet, a szónoklattant és a költészetet foglalja magában [ebből a kettőből pedig mindig a szónoklattannak jusszon a főszerep], és nemcsak a hasznosságot szolgálja, hanem helyet enged a díszítésnek is. Mindazonáltal általánosságban azt lehet mondani, hogy leginkább három dolgot, a beszéd szabályait, a stílust és műveltséget foglalja magában.)	Cicero művei, görög nyelvű olvasmányok: Démoszthenész, Platón, Thuküdidész, Homérosz, Hésziodosz, Pindaros, Nazianzi Szent Gergely, Nagy Szent Vazul, Aranyszájú Szent János (116, 119.)
Humanitas (poetica)	Gradus huius scholae est, postquam ex grammaticis excerserint, praeparare veluti solum eloquentiae (122.) (Ennek az osztálynak az a célja, hogy miután [a diákok] kilépnek nyelvtani tanulmányokból, felkészítsen mintegy kizárólag az ékesszólásra.)	Cicero (különösen morálfilozófiai tartalmú művei), történetírók: Caesar, Sallustius, Livius, Curtius; Vergilius (kivéve néhány eklogát és az <i>Aeneis</i> negyedik könyvét), Horatius válogatott ódái, elégiái, epigrammái; a második szemeszterben Cicero egyszerűbb beszédei, mint például <i>Pro lege Manilia</i>, <i>Pro Archia</i>, <i>Pro Marcello</i>, és más beszédek, amelyeket Caesar jelenlétében mondott; Cicero vagy [ifjabb] Plinius levelei, Catechismus,⁴⁷ görög nyelvű olvasmányok: Isocrates, Aranyszájú Szent János, Nagy Szent Vazul beszédei, Platón és Synesius levelei, Plutarchos-szemelvények; a második szemeszterben versek például Phocylidestől, Theognisztól, Nazianzi Szent Gergelytől, Synesiustól (122–123, 126–127.)

⁴⁶ A stílus (bár a legkiválóbb történetírók és költők is megízleltetnek) csaknem egyedül Ciceróból kell venni. *Ratio studiorum*, 1616, 112.

⁴⁷ A *Catechismus* minden bizonnyal Petrus Canisius (Pieter Kanijs, Canisius Szent Péter, 1521–1597) munkájára referál, amelynek görög nyelvű fordítását Georg Mayr (1564–1623), szin-

Supremae classis grammaticae (syntaxis)	Gradus huius scholae est absoluta grammaticae cognitio (129.) (Ennek az osztálynak a célja a nyelvtan tökéletes megismerése.)	Cicero levelei: <i>Ad familiares</i>, <i>Ad Quintum fratrem</i> és a második félévben <i>De amicitia</i>, <i>De senectute</i>, <i>Paradoxa</i>; költők az első szemeszterben: Ovidius válogatott és „megtisztított” elégiái és episztolái, a második félévben: megtisztított szemelvények Catullustól, Tibullustól, Propertius-tól és Vergilius eklogáiból, emellett Vergilius könnyebb könyvei, például a <i>Georgica</i> negyedik könyve és az <i>Aeneis</i> ötödik és hetedik könyve; görög nyelvű olvasmányok: Arany-szájú Szent János, Aiszóposz és Agapétosz művei (129, 131–132.)
Mediae classis grammaticae (grammatica)	Gradus huius scholae est, totius quidem grammaticae, minus tamen plena cognitio (134.) (Ennek az osztálynak a célja az egész nyelvtan megismerése, ám mégsem kimerítő módon.)	Cicero: <i>Epistulae ad familiares</i>, Ovidius legegyszerűbb versei; a második félévben – ha a prefektus úgy ítéli meg – a görög <i>Catechismus</i> vagy a <i>Tabula Cebe-tis</i> (134.)
Infimae classis grammaticae (pricipia)	Gradus huius scholae est rudimentoru[m] perfecta, syntaxis inchoata cognitio (139.) (Ennek az osztálynak a célja az alapok tökéletes megismerése és a szintaxis megismerésének elkezdése.)	Cicero legkönnyebb levelei (139.)

A *Ratio studiorum*ban nagyon hangsúlyos a szövegek megtisztításának mozzanata, tehát a retorikai kiválóságot felülmúlja az etikai kikezddhetetlenség. Hiába értékes egy szöveg retorikai-poétikai aspektusból, ha erkölcstelen, akkor eliminálandó a tananyagból, így például a tanterv egyenesen betiltja Terentius műveinek oktatását.⁴⁸ Ugyanez a szemlélet tükröződik a rhetorica osztály görög nyelvű olvasmányainak kijelölése során is. Míg a klasszikus, pogány auctorok szövegei megtisztítandók az erkölcstelenségektől, addig a keresztény egyházatyák szövegeinek olvasása nemcsak a retorikai tudás, hanem a lelki nemesedés szempontjából is elengedhetetlen: „Graeca praelectio sive oratorum, sive historicorum, sive poetarum non nisi antiquorum sit, et classicorum, Demosthenis, Platonis, Thucydidis, Homeri, Hesiodi,

tén a jezsuita rend tagja készítette el (első kiadása: Ingolstadt, 1595). A katekizmus olvasása a diákok görög nyelvtanulását segítette elő. Vö. HELTAI János, KOVÁCS Eszter, P. VÁSÁRHELYI Judit, PERGER Péter, SZVORÉNYI Róbert, V. ECSEDY Judit, *Régi Magyarországi Nyomtatványok V, 1671–1685*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, PERGER Péter, Bp., OSZK, 2023, 564–565. A görög–latin nyelvű katekizmus, ahogy a későbbiekben is látni fogjuk, gyakran össze van fűzve a tanulmányban elemzett szöveggyűjteményekkel.

48 „Omni vigilantia caveat, maximi momenti id esse ducendo, ut omnino in scholis nostris absteineatur a libris poetarum, aut qui honestati, bonisque moribus nocere queant, nisi prius a rebus, et verbis inhonestis purgati sint; vel si omnino purgari non poterunt, quemadmodum Terentius, potius non legantur, ne rerum qualitas animorum puritatem offendant.” *Ratio studiorum*, 1616, *Regulae provincialis*, 34., 13.

Pindari, et aliorum huiusmodi (modo sint expurgati) inter quos iure optimo Sanctus Nazianzenus, Basilius, et Chrysostomus reponendi.⁴⁹

Bár a *Ratio studiorum* nagyon határozottan kijelöli az oktatás kereteit, mégis, ahogy fentebb említettem, fontos hangsúlyoznunk azt is, hogy több esetben csak ajánlásokat közöl, illetve nem határozza meg pontosan az egyes szerzőktől olvasandó műveket, sőt esetenként megengedi további, *hasznló* („similis”) szerzők bevonását.⁵⁰ Mindez logikusan vezet tovább a kérdéshez: mit olvastak, olvashattak ténylegesen a Magyar Királyság területén lévő jezsuita gimnáziumok diákjai? A következő fejezetben ezt a kérdést kísérel meg részlegesen megválaszolni.

3. A 17. századi jezsuita gimnáziumi oktatáshoz kapcsolódó praeceptumgyűjtemények az osztrák jezsuita rendtartomány Magyar Királysághoz tartozó területein

A feltárt tankönyvek, adatok bemutatása a fenti, a *Ratio studiorum* által követett struktúra szerint, a magasabb osztályoktól az alacsonyabb osztályok felé halad. A kutatás során több forrástípus – magán és iskolai könyvjegyzékek, a hazai és külföldi könyvtárakban fellelhető, ám gyakran bizonytalan provenienciával rendelkező nyomtatványok – bevonásával dolgoztam, az adatokat azonban nem forrástípusok, hanem az egyes iskolai osztályok szerint rendszereztem. A feltárt könyvek formátuma minden esetben octavo, kötésük pedig a legtöbb esetben (a restaurált köteteket leszámítva) középkori kódex pergamenlapjából készült. Ezek közül az eddigi kutatás egyedül az 1640-ben Bécsben, Severus Esch költségén kiadott, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárában található *Praecepta poeseos, pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu* című szöveggyűjtemény⁵¹ kötését azonosította. Mezey László a feltehetően domonkos eredetű kódexlapot a 14. század második felére datálja, forrásaként pedig a Vulgátát (1Mak 1,1–47) határozza meg.⁵² A további kötések azonosítása túlmutat jelen tanulmány keretein, ám értékes adatokkal szolgálhat a szöveggyűjtemények kiadói történetének feltárásához.

49 A szónokok, történetírók vagy költők görög nyelvű szövegeinek felolvasása során ne csak az antikoktól és klasszikusoktól, Démoszthenésztől, Platónától, Thuküdidésztől, Homérosztól, Hésziodosztól, Pindarosztól és más efféléktől válasszunk szöveget (ügyelve arra, hogy meg legyenek tisztítva), közöttük a legnagyobb jögron Nazianzi Szent Gergely, Nagy Szent Vazul és Aranyászú Szent Jánost is elő kell venni. *Uo.*, 118–119.

50 Például a humanitas osztály számára előírt történeti munkák kapcsán így fogalmaz a *Ratio studiorum*: „ex historicis Caesar, Sallustius, Livius, Curtius, et si qui sunt similes”. *Uo.*, 122.

51 Jelzete: ELTE EKL, Bar. 08535/Ha 1063.

52 MEZEY László, *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis*, Bp., Akadémiai, 1983 (*Fragmenta Codicum in Bibliothecis Hungariae*, I/1), 62.

3.1. A rhetorica osztály számára összeállított szöveggyűjtemények

A kutatásom látóterébe kerülő legkorábbi adat egy, a rhetorica osztály számára összeállított szöveggyűjteményről a pozsonyi jezsuita könyvtár 1639 és 1663 között vezetett katalógusának bejegyzése egy 1628-ban kiadott, *Praecepta rhetorices* címen katalogizált kötetről.⁵³ Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, az ókori auktoroktól származó, olvasandó szövegeket tartalmazó, az osztrák jezsuita rendtartomány gimnáziumainak rhetorica osztályai számára kiadott gyűjtemények rendszerint ezt a címformulát alkalmazzák. Így valószínűsíthetjük, hogy egy, a továbbiakban bemutatott kötetekhez hasonló praeceptumgyűjtemény már legkésőbb 1628-ban megjelent, de a példány előkerüléséig a kiadás helyét nem tudjuk meghatározni.

3.1.1. A Révay Imre által használt retorikai szöveggyűjtemény (1636)

A feltárt, ma is hozzáférhető kötetek közül a legkorábban kiadott retorikai praeceptumgyűjtemény a Révay Imre possessorbejegyzését tartalmazó *Praecepta rhetorices, pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae* című, 1636-ban Severus Esch költségén Bécsben kiadott kötet.⁵⁴ A címlapra írt tulajdonosi bejegyzés szerint Révay 1642-ben lett a kötet birtokosa: „Sum hic liber Emerici Revay Liberi Baronis Anno Domini 1642”. Minden valószínűség szerint a rhetorica osztályba való lépés kapcsán szerezte be a kötetet.⁵⁵

1. kép. Révay Imre possessorbejegyzése a *Praecepta rhetorices* (EFK, 14265) címlapján.

Forrás: https://bibliotheca.hu/possessores/images/725_revayimre/01n.jpg

53 „Seuerus Eseh [Esch] Praecepta Rhetorices in scripta in 8uo Ibidem [Viennae] 1628”. Javítás tőlem – H. I. Az adatot közli: *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, kiad. FARKAS Gábor Farkas, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, *I. kötet (Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár)*, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1), 183 (a továbbiakban: Adattár 17/1). Az „in scripta” jelentése: írott (kódexlapba) kötve.

54 A kötet eredetét azonosította: DOBÓ Judit, *A Révay család könyvtárának feltárt kötetei az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban*, MKsz, 137(2021), 408–422, 422. Dobó megállapítása szerint a kötet jelzete a Révay család könyvtárának 1651-es jegyzékében: „232. Schola Rhetoricae”. A kötet ma az 14265-es jelzeten található az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban.

55 Révay Imre beiratkozási adatai 03594 sorszám alatt találhatóak a matrikulában. Révay az

A Révay Imre által használt *Praecepta rhetorices*-kötet könyvészeti szempontból kolligátum, amelynek részeit feltételezésem szerint már közvetlenül a kiadást követően egybeköthették. A kiadvány három részből áll, és hat szöveget tartalmaz.

Az 1636-os <i>Praecepta rhetorices</i> szerkezete	
R3r–Aa4v	M. T. Ciceronis De claris oratoribus liber, qui dicitur Brutus
a1r–f1v	M. T. Ciceronis Pro Sextio oratio
f2r–h8v	L. Annaei Senecae Troas, tragoedia sexta
i1r–k5v	Demosthenis Oratio secunda in Philipppum [!]
k6r–n4v	Iliadis Homeri composito Δ. Deorum concio, foederum violatio, Martis initium.
A1r–D4v	M. Tulii Ciceronis, Oratio pro T. Annio Milone

A *Ratio studiorum* követelményeinek megfelelően a Révay Imre által használt kötet arra enged következtetni, hogy az 1643/44-es tanévben hangsúlyos volt a Cicero-szövegek oktatása. A kiadványban két beszéd (*Pro Sextio* és *Pro T. Annio Milone*) és a *Brutus* című retorikai tárgyú mű szerepel, amely a római szónoklás történetét mutatja be dialogikus formában. Cicero *Brutusa* nemcsak latin nyelvű olvasmányként, hanem egyfajta tankönyvként is funkcionálhatott a rhetorica osztály számára, hiszen a rétoroknak Cicero és Arisztotelész retorikai műveit írta elő tankönyvként a jezsuita tanterv.

A görög nyelvű olvasmányok is illeszkednek a *Ratio studiorum* előírásaihoz, mind Démoszthenész, mind pedig Homérosz szerepel a felsorolt szerzők között.⁵⁶ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a szöveggyűjtemény nem közöl a jezsuita tanterv által felsorolt szerzők mindegyikétől szöveget. Feltűnő hiány például, hogy mindkét görög nyelvű olvasmány pogány auktortól származik, annak ellenére, hogy a *Ratio* az egyházatyák szövegeinek felsőbbrendűségét hangsúlyozza: az egyházatyák műveit nemcsak retorikai megformáltságuk okán, hanem saját jogukon, a tartalmi szempontokat szem előtt tartva is szükséges olvasni. Természetesen ebből nem következtethetünk arra, hogy a diákok nem olvastak görögül egyházi szerzőket, a vizsgált korpusz egészére nézve azonban jellemző a pogány auktorok szövegeinek túlsúlya.

Feltűnő továbbá a görög nyelvű szövegek rövidegsége, amelyet tovább erősít az, hogy mind Démoszthenész Philipposz elleni második beszéde, mind pedig az *Íliász* negyedik éneke görög–latin kétnyelvű kiadásban szerepel az 1636-ban kiadott *Praecepta rhetorices*-ben. A latin fordítás mindkét esetben a 16. században keletkezett, reneszánsz humanista szerzőktől származik, a szövegeket azonban a *Praecepta rhetori-*

1637/38-as tanévben végezte a grammatica, az 1640/41-es tanévben a syntaxis, az 1641/42-es tanévben a poetica, az 1642/43-as tanévben pedig a rhetorica osztályt. *Anyakönyvi adattár*, 394.

⁵⁶ A görög nyelvű iskolai olvasmányokat Ritoók Zsigmond a *Ratio studiorum* alapján rekonstruálja, illetve a könyvtári katalógusok alapján is megállapítja, hogy a diákok minden bizonnyal olvastak Homéroszt: Ritoók Zsigmond, *Homéros Magyarországon: Adalékok*, Pozsony, Kalligram, 2019, 25–26.

ces a fordítók megnevezése nélkül közli. Démoszthenész Philipposz elleni második beszédének latin fordítása Hieronymus Wolf (1516–1580) munkája. Wolf Démoszthenész összes fennmaradt műveiből készített fordításának első változatát 1549-ben adta ki Johannes Oporinus bázeli nyomdája öt kötetben.⁵⁷

A *Praecepta rhetorices* által – szintén a fordító megjelölése nélkül felhasználta – *Íliász*-fordítás forrása valószínűsíthetően Jean Crespin (Johannes Crispinus, 1520 k. – 1572) nyomdájának *Íliász*-kiadása vagy ennek későbbi újrakiadása lehetett,⁵⁸ amelynek alapját Andreas Divus 1537-ben megjelent prózai fordítása adja, aki Leonzio Pilato szó szerinti fordítására támaszkodott.⁵⁹ Az 1636-os *Praecepta rhetorices*ben közölt szöveg tartalmazza az *Íliász*-énekek előtt található egymondatos összefoglalót, a hosszabb argumentumot azonban nem.⁶⁰ Kiemelendő, hogy a Crespin által 1570-ben kiadott *Íliászt* felhasználó Hubert van Giffen (Obertus Giphanius, 1533 k. – 1604) 1572-es Homérosz-kiadásának⁶¹ egy példánya Zrínyi Miklós tulajdonát képezte, tehát az ebben található latin fordítás Zrínyi Homérosz-olvasatát is meghatározhatta.⁶² Giphanius kiadása tartalomösszefoglaló margójegyzetekkel egészítette ki az 1570-es Crespin-féle *Íliász*-edíciót. Ezeket nem találjuk meg a kutatás során vizsgált *Praecepta rhetorices*-példányokban, de nem zárható ki, hogy a szerkesztők Giphanius kiadásából dolgoztak a margójegyzetek elhagyásával.⁶³

57 Wolf életútját és klasszikus görögből készített fordításait részletesen ismerteti: KECSKE-MÉTI Gábor, *Egy alig ismert 16. századi humanista: A körmöcbányai Paulus Rosa*, ItK, 111(2007), 639–664, 643–646.

58 HOMERI *Ilias, id est de rebus ad Troiam gestis. Latina versione ad verbum e regione apposita*, Ioannes Crispinus, Atrebatii, 1559. Újrakiadása 1560-ban. A kutatás során az 1570-es második kiadást volt alkalmam csak megnézni – az első és második kiadás szövegváltozatának összehasonlítása a további kutatás feladata. Jean-François Gilmont megállapítása szerint az 1570-es edíció legnagyobb újdonsága Lükopoliszi Kolluthosz és Trüphiodórosz műveinek beemelése a kiadásba. Jean-François GILMONT, *Bibliographie des éditions de Jean Crespin*, I, Verviers, Gason, 1981, 227. Crespin nyomdászati tevékenységéhez, *Íliász*-kiadásaihoz lásd John NASSICHUK, *Translations into Latin = J. N., The Comparative Poetics of Homeric Literary Imitation from Antiquity to Renaissance France: Aphrodite's Charm*, Leiden–Boston, Brill, 2025 (Medieval and Renaissance Authors and Texts, 29), 165–191, 189; Gilmont JEAN-FRANÇOIS, *Jean Crespin, un éditeur réformé du XVIe siècle*, Genf, Librairie Droz S. A., 1981, 160; Robin SOWERBY, *The Homeric Versio Latina*, Illinois Classical Studies, 21(1996), 161–202, 184.

59 SOWERBY, i. m., 189; Kiss Farkas Gábor, *Zrínyi és Homérosz = Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet*, szerk. BENE Sándor, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Líceum, 2021, 177–187, 181.

60 Ebben a tekintetben nem egységesek a vizsgált *Praecepta rhetorices*-kiadások: például az OSZK-ban található 1639-es *Praecepta rhetorices*ben (OSZK, 322.986) nincs argumentum, míg az 1664-es (OSZK, 322.980) és 1672-es (EFK, 97261) kiadások vizsgált példányaiban van.

61 HOMERI *Ilias, seu potius omnia eius quae extant opera*, ed. Obertus GIPHANIUS, Argentorati, Theodosius Rihelius, 1572. Azt, hogy Crespin kiadásából dolgozott, maga Giphanius is hangsúlyozza az előszóban: *Uo.*, a2r. Vö. Kiss, i. m., 181.

62 Vö. Kiss, i. m., 181. A kötet a zágrábi Zrínyi-könyvtár katalógusában a BZ 208-as jelzet, a *Bibliotheca Zriniana*ban pedig a 267-es szám alatt szerepel. A *Bibliotheca Zriniana története és állománya*, kiad. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Gábor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSKY Géza, Bp., Argumentum–Zrínyi, 1991 (Zrínyi-könyvtár, 4), 431. A továbbiakban: *Bibliotheca Zriniana*.

63 Robin Sowerby sztemmája alapján az is elképzelhető, hogy a vizsgált *Praecepta rhetori-*

A kötet tartalmazza továbbá Seneca *Troas* (más alakban *Troades*, magyarul *Trójai nők*) című tragédiájának teljes szövegét, amelyet a *Praecepta rhetorices* Seneca hatodik tragédiájaként nevez meg. A *Praecepta rhetorices*ben található *Troas* című tragédia rövid tartalma (periocha) már Seneca tragédiáinak 16. századi kiadásaiiban is változatlanul szerepel, és a 17. századi kiadásokba is módosítások nélkül öröklődik tovább.⁶⁴ A Seneca-tragédiák kiadásaiiban a *Troas* rendre a hatodik helyen szerepel, a *Praecepta rhetorices* összeállítója tehát minden valószínűség szerint egy ilyen kiadványból dolgozott. A Seneca-tragédia forrása tehát valószínűsíthetően, közvetlen vagy közvetett módon, egy 16. századi reneszánsz humanista szövegkiadás lehetett. A Seneca-dráma tananyagként való választása az eddig elemzett szövegekkel ellentétben egyáltalán nem magától értetődő, hiszen Seneca neve egyszer sem szerepel a *Ratio studiorum*ban.

Kiadástörténeti szempontból kiemelt jelentőségű, hogy a kötet második részének n2v oldalán, tehát az *Íliász*-részletet követően a következő nyomdász-, nyomdahely- és kiadásiidőpont-megjelölés található: „DILINGAE, / Operis CASPARI SV- / TORIS. / Sumptu SEVERI ESCH / Bibliopolae Vniuersitat: / Viennensis. / M. DC. XXXVI”.⁶⁵ Mindebből arra következtethetünk, hogy a *Praecepta rhetorices* második részét Dillingen an der Donauban nyomtatta Caspar Sutor,⁶⁶ és a kötetet Severus [Severin] Esch, a bécsi jezsuita egyetem hivatalos könyvkereskedője⁶⁷ rendelte meg. Feltételezésem szerint 1636-ban Bécsben, a kolligátum összeállításakor (és a címlap nyomtatásakor) kötötték egybe a Sutor által nyomtatott közbülső részt Cicero *Brutus*ával, valamint a Titus Annius Milo védelmében elmondott beszéddel. A *Brutus* valószínűsíthetően – lévén, hogy a szöveg az R3r oldalon indul – egy korábbi, nagyobb nyomtatványból származó részlet, amelyet nem sikerült azonosítanom. Ezzel szemben Cicero Milo védelmében elmondott beszéde akár a *Praecepta rhetorices* számára is készülhetett különálló kisnyomtatványként, a szöveg ugyanis a D3r oldalon véget ér, amelyet három üres oldal követ (D3v–D4v), így kiadva három és fél ívfüzetet.

A kutatás során feltárt retorikai szöveggyűjtemények között az 1636-os kiadványt követő, 1638-as *Praecepta rhetorices*-kiadás létezésére a pozsonyi jezsuita könyvtár 1639 és 1663 között vezetett könyvjegyzéke enged következtetni. A bejegyzés szerint az 1638-ban kiadott *Praecepta rhetorices* című kötet octavo formátu-

ces-példányok latin nyelvű *Íliász*-szövegéhez az 1582-es bázeli vagy az 1606-os genfi kiadásokat használták fel. SOWERBY, i. m., 189.

64 A periochák Georgius Fabricius Chemnicensis 1566-os lipcsei kiadásában szerepelnek először. Fabricius a periochákat saját bevallása szerint egy kódexből veszi át, és szerzőjüként Luctatius Grammaticust, azaz Lucius Caecilius Firmianus Lactantiust (250 k. – 325 k.) ókori keresztény szónokot és írórt nevezi meg. Pascale PARÉ-REY, *Histoire culturelle des éditions latines des tragédies de Sénèque (1478–1878)*, Paris, Classiques Garnier, 2023 (Histoire Culturelle, 20).

65 Az átirást betűhíven közlöm.

66 A Caspar Sutor nyomdájában, Dillingen an der Donauban kiadott kötetek száma jelentős a magyarországi jezsuita könyvtárak fennmaradt katalógusaiban. A dillingeni nyomtatványok jelenlétének és ennek okainak pontos feltárására további kutatások szükségesek.

67 Severus Eschről a Bécsi Egyetem Levéltárában: Universität Wien Universitätsarchiv, CA 3.594; AT-UAW/CA VA Fasz. 51 Nr.31.

mú, kötése szempontjából ismét *in scripta [membrana]* (azaz „teleírt”, újrahasznosított pergamenlap), nyomtatási helye Bécs.⁶⁸

3.1.2. Az Esterházy Pál által használt retorikai szöveggyűjtemény (1639)⁶⁹

A Bibliotheca Esterhasiana anyaga két retorikai praeceptumgyűjteményt is tartalmaz: egy 1639-ben és egy 1664-ben kiadott kötetet. Az 1639-ben megjelent *Praecepta rhetorices* a könyvtárjegyzék 1051. (865.) tételének, a *Praecepta rethorices* [!] *pro Gymnasijs Soc. Jesu 1* névvel feljegyzett kolligátumnak az első eleme. A kolligátum, amely Esterházy Pál tankönyveit tartalmazza,⁷⁰ jelenleg az OSZK-ban található.⁷¹ A *Praecepta rhetorices*-kötet 1639-ben jelent meg, az 1636-os praeceptumgyűjteményhez hasonlóan Severus Esch költségén Bécsben, és teljes címe is megegyezik az 1636-os kiadással (*Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriae*). A *Praecepta rhetorices* a következő kötetekkel van egybekötve.

Koll. 2. Emmanuel ALVARUS, S. J., *Institutionum grammaticarum liber tertius: De syllabarum dimensione*, Viennae, Severus Esch költségén, 1643.

Koll. 3. Cyprianus SOARIUS, S. J., *De arte rhetorica ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano praecipue deprompti, cum tabulis Ludovici Carbonis, in usum gymnasiorum eiusdem Societatis*, Monachiae, Severus Esch költségén, 1644.

Koll. 4. Jacobus GRETSER, S. J., *Institutionum linguae Graecae, liber tertius: De syllabarum dimensione. Pro schola rhetorices. Editio nova, correctior*, Viennae Austriae, Caspar ab Rath, 1629.

A kolligátum jelentőségét növeli, hogy két possessorbejegyzést is tartalmaz Esterházy Páltól. A kolligátum első oldalán – amely egyik kötet ívfüzeteihez sem tartozik – a „C. Paulus” bejegyzés olvasható, amelyet egy későbbi, 18. századi kéz Esterházy születési [?] és halálozási évszámával egészített ki: „C[omes]. Paulus [Esztoras / Anno 1639 / De Galantha Perpetuus / jn Frakno / obijt plenus dierum / Anno / 1713.]” A másik possessorbejegyzés a *Praecepta rhetorices* címoldalán található: „C. P. Ezterhásy”.

68 Adattár 17/1, 216.

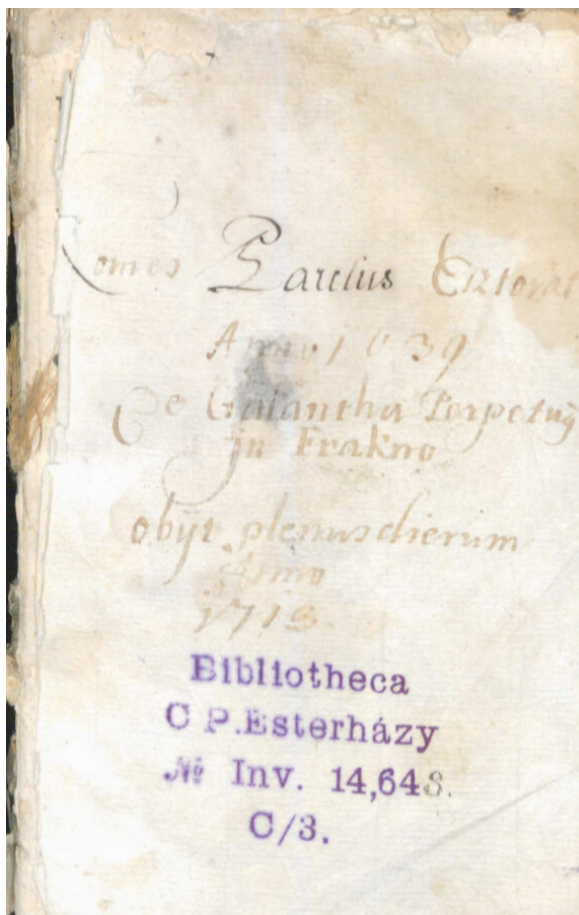
69 A kötetet, valamint az ezt tartalmazó kolligátumot korábbi tanulmányomban ismerttettem: HAJDU, Gyöngyösi István..., i. m.

70 Ezt már Hárich János, az Esterházy család hercegi levéltárosa és könyvtárosa is megállapította a könyvtárról 1937-ben készített katalógusában. *Esterhasiana Bibliotheca*, 221. A könyvtár történetéhez lásd *Uo.*, 5–27.

71 A példány azonosíthatósága elkerülte Monok István és Zvara Edina figyelmét. A Bibliotheca Esterhasiana anyagának közreadói megadják ugyan az Országos Széchényi Könyvtárat mint a *Praecepta rhetorices* egy példányának lelőhelyét, azt azonban nem tüntetik fel, hogy ez a példány azonos azzal, amelyet Esterházy használt, illetve a kolligátum teljes terjedelmében megtalálható itt. *Uo.*, 221. A kolligátumra vonatkozó jelzetek: OSZK, 322.986, 322.987, 322.988, 322.989. A kötetet rossz állapota miatt 2026. június 23-án már nem állt módomban megtekinteni.

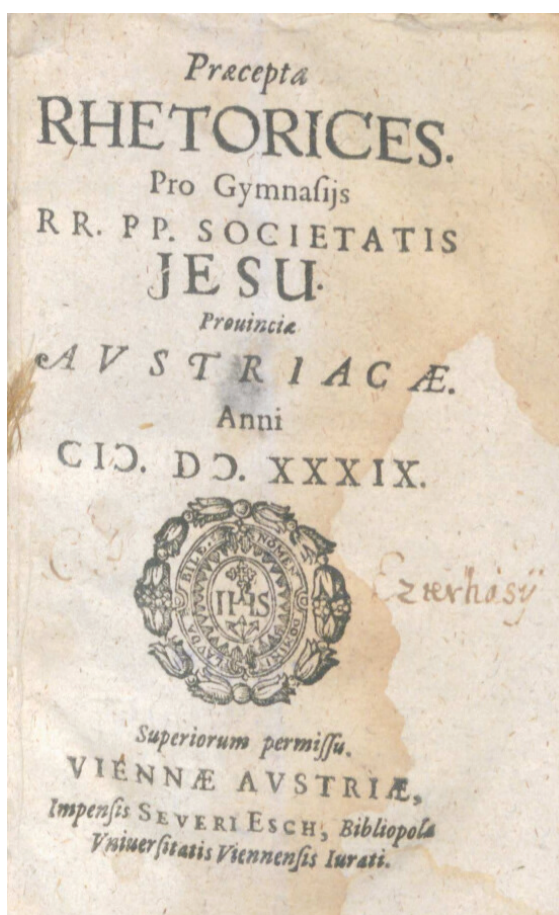
72 Az 1639-es dátum valószínűsíthetően elírás, Esterházy Pál 1635-ben született. Hárich János tévesen írja át az évszámot 1659-ként. *Esterhasiana Bibliotheca*, 221.

Mindkét tulajdonbejegyzés (az első természetesen a kiegészítések nélkül), illetve a kötetben található marginális bejegyzések kapcsán is Esterházy keze valószínűsíthető.⁷³ Emellett a kötet eredeti gerinckötésének maradványán a „Paulus” felirat olvasható.

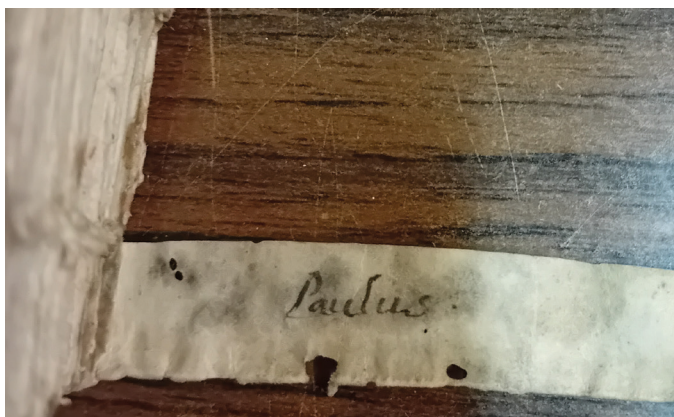

2. kép. Esterházy Pál possessorbejegyzése a kolligátum első oldalán
(OSZK 322.986–322.989)

⁷³ A *Praecepta rhetorices*-kötet aláhúzásokat és két széljegyzetet tartalmaz a *De inventione rhetorica* első könyvének elején (A2r–A3r) és egy tintafoltot (feltételezhetően bekezdésjelölő ikszet) az E2r oldalon; a Lucius Licinius Murena védelmében elmondott beszéd elején szintén bekezdéskiemelő jelzést találunk (L3r), majd pedig egy rövid, lehúzott aláhúzást (L3v) és egy aláhúzást, valamint mellette margójegyzetet a N3r oldalon; Seneca *Medeája* mellett egyszavas értelmező széljegyzeteket találunk (P3r, P7v); a Sextus Roscius Amerinus védelmében és a Publius Quinctius védelmében elmondott Cicero-beszédekben, Démoszthenész első olünthoszi beszédében és az *Íliász* első énekében nem találunk aláhúzásokat, margináliákat. A tankönyvek közül csupán Soarez *De arte rhetoricájának* első könyvének elején (B3v) találunk aláhúzást, a *De arte rhetoricához* kapcsolódó ágrajzok között a metafora definícióját ábrázoló diagram mellett (D4r), valamint a mondatalakzatok definícióit ábrázoló diagram (E3r–E5v) mellett pedig végig bekezdéskiemelő jelzések láthatók.

3. kép. Esterházy Pál possessorbejegyzése a *Praecepta rhetorices* (1639) címoldalán (OSZK 322.986)

4. kép. Paulus felirat a kolligátum eredeti gerinckötésének töredékén (OSZK 322.986–322.989)

Az 1639-ben kiadott praeceptumgyűjtemény, az 1636-os szöveggyűjteményhez hasonlóan, könyvészeti szempontból maga is kolligátum, és a következő szövegeket tartalmazza:

Az 1639-os <i>Praecepta rhetorices</i> szerkezete	
A2r–F4v	M. Tullii Ciceronis De inventione rhetorica. Liber primus.
F5r–L1v	M. Tullii Ciceronis Pro Sexto Roscio Amerino, oratio.
L2r–O8v	M. Tulli Ciceronis Pro L. Muraena oratio.
A1r–C8v	M. T. Cicero Pro P. Quintio. [!] Oratio I.
P1r–R4v	L. Annaei Senecae Medea. Ope v. cl. Iusti Lipsi [!] emendatio.
R5r–S8v [csonka]	Demosthenis oratoris Atheniensis Olynthica prima.
A1r–B8v	Homeri Iliadis A. Graece et latine edita

A kötet tovább segít körvonalazni a nagyszombati jezsuita retorikaoktatás anyagát, megerősítve az 1636-os kötet kapcsán tett megállapításokat. A kiadvány könyvészeti aspektusból három részre tagolódik. Egyetlen egységnek tekinthetők az A1r-től S8v-ig tartó ívfüzetek, amelyeket feltételezhetően még továbbiak követhettek, ugyanis Démoszthenész első olünthoszi beszédének vége hiányzik. Abban azonban nem lehetünk bizonyosak, hogy ez a hiány a kötet sérülésének eredménye-e, vagy az *Olynthica prima* utolsó oldalait már az összeállításkor sem tartalmazta a *Praecepta rhetorices*. Ez utóbbira enged következtetni, hogy az 1639-ben kiadott szöveggyűjtemény a ljubljanaei Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban található példányának Démoszthenész-beszéde is megszakad az S8v oldalon.⁷⁴ A másik két egység, Cicero Publius Quinctius védelmében elmondott beszéde és az *Íliász* első éneke, utólagos hozzáfűzésnek tűnik, amelyekről azonban feltételezhetjük, hogy (legalább részben) még a nyomdában kötötték össze őket az első egységgel. Ezt erősíti, hogy a ljubljanaei példány is tartalmazza az *Íliász* első énekét, méghozzá a budapesti példánnyal megegyező kiadásban. Mind a Quinctius védelmében elmondott beszéd, mind pedig az *Íliász* első éneke önálló, hiánytalan ívfüzetet alkot. Elképzelhető, hogy ezeket a füzeteket önállóan nyomtatták, abból a célból, hogy beillesszék őket a már korábban elkészült praeceptumgyűjteménybe. Ezt a hipotézist a következőkben elemzendő 1664-es szöveggyűjtemény szerkezete is megerősítheti.

Látványos, hogy az Esterházy Pál által használt praeceptumgyűjteményben is nagyon hangsúlyos Cicero jelenléte, hiszen a hét szövegből négynek Cicero a szerzője. A *Ratio studiorum*nak megfelelően az első Cicero-szöveg, a *De inventione rhetorica* első kötete elméleti jellegű, amely a rhetorica osztály tankönyveként funkcionálhatott. Az is feltűnő azonban, hogy sem az elméleti szöveg, sem a Cicero-be-

⁷⁴ Narodna in Univerzitetna Knjižnica, Ljubljana, 85870336. A példány leírása elérhető: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/nuk/85870336#full>. Cicero Quinctius védelmében elmondott beszéde hiányzik a ljubljanaei példányból. Nagyon hálás vagyok Sonja Svoljšaknak, a ljubljanaei Nemzeti és Egyetemi Könyvtár munkatársának az 1639-es retorikai praeceptumgyűjtemény ljubljanaei példányának leírásában nyújtott segítségével.

szédek nem azonosak azokkal, amelyeket 1636-ban adtak ki: az 1639-ben megjelent *Praecepta rhetorices* Cicero Sextus Roscius Amerinus, Licinius Murena és Publius Quinctius védelmében tartott beszédeit adja közre. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a többi szöveg kapcsán is: az 1639-es kötet, az 1636-ban kiadott *Praecepta rhetorices*szel megegyező módon, tartalmaz Seneca-drámát (*Medea*), Démoszthenész-beszédet (*Olynthica prima*) és *Íliász*-részletet (első ének) is, de ezeknek a szövegeknek egyike sem azonos az 1636-ban kiadott praeceptumokkal. A szerzők tekintetében tehát a két kötet teljesen azonos, a művek azonban teljes mértékben különbözők.

A *Ratio studiorum*tól való legnagyobb eltérést ismét egy Seneca-dráma, a *Medea* beemelésében láthatjuk. Viszont az 1639-es kötetben található *Medea* forrása nem azonos az 1636-os *Praecepta rhetorices* Troasának forrásával. Míg az 1636-os kötet Seneca-tragédiája a 16. században kialakult Seneca-kiadási gyakorlatot követi – a *Troas* a hatodik tragédia, a szöveget periocha vezeti be –, addig az 1639-es szöveggyűjteményben található *Medea* a Justus Lipsius által emendált változatot használja fel. A Franciscus Raphelengius által szerkesztett, Lipsius javításaival kiadott Seneca-tragédiákat tartalmazó edíció a *Medeát* közli első helyen, és nem tartalmaz cselekményösszefoglaló periochákat.⁷⁵ Azt, hogy a szöveget valóban olvashatták a nagyszombati rhetorica osztályban, a valószínűsíthetően Esterházy Páltól származó bejegyzések is megerősítik.

Kiemelendő, hogy a görög nyelvű szövegek az 1639-es kötetben is bilingvis kiadásban, latin fordítással szerepelnek. A fordítás forrása mindkét esetben megegyezik az 1636-ban kiadott *Praecepta rhetorices*ben található Démoszthenész-beszéd és *Íliász*-részlet forrásával: Démoszthenész első olünthoszi beszédének latin fordítását Hieronymus Wolfótól, az *Íliász* első énekének latin fordítását pedig Jean Crespin kiadásából veszi át közvetlen vagy közvetett módon az 1639-es szöveggyűjtemény, amely szintén nem adja meg egyik esetben sem a forrást. A bilingvis szövegekkel ellentétben azonban a szöveggyűjtemény megnevezi Seneca *Medeájának* szerkesztőjét, Justus Lipsiust. A Lipsius-hivatkozás révén a kötet a szerző magas tekintélyét mintegy legitimációs bázisként használja, és ezt a Lipsius nevét megelőző v. cl., azaz *vir clarissimus* (igen híres férfi) rövidítés is megerősíti. Wolffal és Crespinnel ellentétben ugyanis Lipsius alakja felmutatható példa volt a jezsuiták számára. Lipsius tizenéves korában a kölni jezsuitáknál tanult, és ekkor a jezsuita rendbe is be kívánt lépni. Bár ezt követően áttért a lutheránus hitre, 1591-ben rekatolizált, amiben a jezsuiták térítő tevékenysége is közrejátszott.⁷⁶ Lipsius tehát katolikus és a rendekhez közel álló, ismert szerzőként hozzájárult a jezsuiták pozícióinak erősítéséhez.⁷⁷

⁷⁵ L[ucius] Annaeus SENECA, *Decem tragoediae*, ed. Franciscus RAPHELENGIUS, Justus LIPSIUS javításaival, Antverpiae, Christophorus Plantinus, 1589. A *Medea* az A4r–C4r oldalakon olvasható.

⁷⁶ Jacques KLUYSKENS, *Justus Lipsius (1547–1606) and the Jesuits: With Four Unpublished Letters*, *Humanistica Lovaniensia*, 23(1974), 244–270, passim.

⁷⁷ Lipsius rekatolizációját követő irodalmi tevékenységéhez lásd Szűcs Kata Ágnes, *Lipsius mint hagiográfus? Árpád-házi Szent Erzsébet életrajza Justus Lipsius életművében = Textológia és interpretáció a régi magyar irodalomban: Tanulmányok Orlovsky Géza emlékére*, szerk. Kiss Farkas Gábor, PESTI Brigitta, HAJDU Ildikó, Bp., ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2021, 176–192.

A következő, a kutatás során feltárt *Praecepta rhetorices*-kötetből sajnos nem ismert fennmaradt példány, viszont két adat is alátámasztja azt, hogy 1640-ben is megjelenhetett egy retorikai szöveggyűjtemény az osztrák jezsuita rendtartomány gimnáziumainak rhetorica osztályai számára. A pozsonyi és a nagyszombati könyvtár katalógusa is tartalmaz bejegyzést egy 1640-ben kiadott *Praecepta rhetorices*ről. A pozsonyi könyvjegyzék megadja a kötet formátumát is (octavo), további adatot azonban nem ad közre egyik katalógus sem.⁷⁸ Arra, hogy ez kiadvány az 1628-as és az 1638-as *Praecepta rhetorices*ekhez hasonlóan a jelen tanulmányban tárgyalt kötetekhez hasonló nyomtatvány lehetett, a kötet címe enged következtetni, illetve ezt erősíti a nyolcadrés méret is.

3.1.3. Az Esterházy-könyvtárban fennmaradt 1664-es retorikai szöveggyűjtemény

Az 1640 és 1664 között eltelt csaknem negyedévszázadnyi időszakból egyetlen retorikai praeceptumgyűjteményt sem sikerült azonosítanom a kutatás során. Eből természetesen semmiféle következtetést nem lehet levonni, hiszen a kötetek presztízse iskolai használatra szánt nyomtatványok lévén alacsonynak tekinthető, ahogyan a kiadások minősége is, miként ez már az eddigiekből is kiviláglik, meg lehetőségen igénytelen volt, azaz a vizsgált kötetek fennmaradásának esélyei nem tekinthetők magasnak. Ez a tendencia az összes feltárt szöveggyűjteményre érvényes.

Ugyanakkor több jel is arra mutat, hogy 1640 és 1664 között szünetelhetett a szöveggyűjtemények kiadása. Annak ellenére, hogy Révay Imre 1642/43-ban, Esterházy Pál pedig 1649/50-ben végezte a rhetorica osztályt, mindkettőjük szöveggyűjteménye 1640 előtt került kiadásra. Különösen feltűnő, hogy az Esterházy Pál által használt praeceptumgyűjteményt tíz évvel azelőtt adták ki, hogy maga Esterházy megkezdte volna retorikai tanulmányait.⁷⁹ Ennél erősebb érv azonban az 1664-es *Praecepta rhetorices* tartalma és szerkezete.

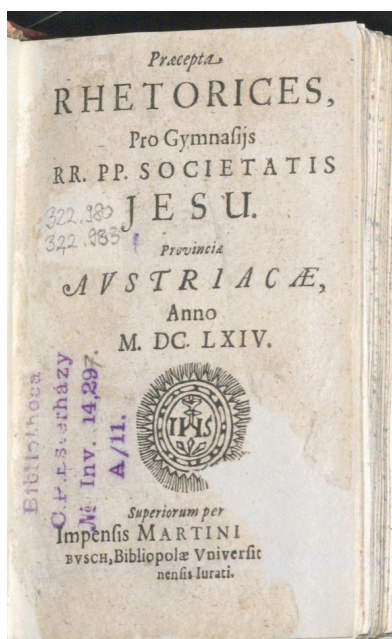
Az 1664-ben kiadott *Praecepta rhetorices, pro gymnasii rr. pp. Societatis Jesu. Provinciae Austriacae* című kötet a Biblioteca Esterhasiana 1064. (878.) számú tételének része, amelyet Hárich János hercegi levéltáros *Praecepta rhetorices 1* címen katalogizált. Az 1064-es tétel egy négytagú kolligátum, amely a következő köteteket tartalmazza:

⁷⁸ Az 1640-es kötetéről szóló bejegyzést a nagyszombati jezsuita könyvtár 1632-ben megkezdett katalógusa tartalmazza: *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, kiad. FARKAS GÁBOR Farkas, II. kötet (Nagyszombat 1632–1690), Szeged, Scriptum, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/2), 135 (a továbbiakban: Adattár 17/2); illetve a pozsonyi jezsuita könyvtár 1639 és 1663 között vezetett könyvjegyzékében is megtalálható: Adattár 17/1, 216.

⁷⁹ Ez azzal is magyarázható, hogy Esterházy idősebb, szintén Nagyszombatban végzett testvéreitől örökölte volna a szöveggyűjteményt. Ennek azonban ellentmond, hogy a kötetben csak Pál possessorbejegyzését, illetve egyetlen kéz jegyzeteit találjuk. Mindazonáltal az öröklés sem Révay Imre, sem Esterházy Pál esetében nem zárható ki.

- Koll. 1. *Praecepta rhetorices, pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae*, [Bécs], Martinus [...]busch költségén, 1664.
- Koll. 2. Cyprianus SOARIUS, S. J., *De arte rhetorica libri tres. Ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano praecipue deprompti. Cum tabulis Ludovici Carbonis. In usum gymnasiorum eiusdem Societatis*, Viennae Austriae, Joannes Jacobus Kürner, 1662.
- Koll. 3. Jacobus GRETZER, S. J., *Institutionum linguae graecae liber tertius. De syllabarum dimensione. Pro schola rhetorices. Editio duodecima*, Dilingae, Ignatius Mayer, 1659.
- Koll. 4. Petrus CANISIUS, S. J., *Catechismus Graeco-Latinus [...] In gratiam studiosae iuventutis denuo recusus*, ed. Georgius MAYR, Viennae Austriae, Joannes Jacobus Kürner, [s. a.].

A Biblioteca Esterhasiana anyagának közreadói, Monok István és Zvara Edina azonban nem tüntetik fel, hogy a kolligátum nem veszett el, hanem ahhoz a kolligátumhoz hasonlóan, amely az 1639-es *Praecepta rhetorices*t tartalmazza, az OSZK általános gyűjteményében található, jó állapotú, restaurált kötésű példány, és az összes Hárich által is katalogizált kötetet hiánytalanul tartalmazza.⁸⁰ A példányok azonosságát megerősíti a Hárich által használt bélyegző is. A kolligátum kötetei nem tartalmazznak használatra utaló jeleket, nincsenek bennük aláhúzások, jegyzetek, illetve tulajdonbejegyzés sem.

5. kép. Az 1664-es *Praecepta rhetorices* címoldala (OSZK, 322.980)

⁸⁰ A kolligátumra vonatkozó jelzetek: OSZK, 322.980, 322.981, 322.982, 322.983.

Az 1664-es *Praecepta rhetorices* címlapja sérült. A sérülés minden bizonnyal már Hárich János idejében, az Esterházy-könyvtár katalógusának készítésekor is megvolt, és ezért nem tudta Hárich a kötet finanszírozójának teljes nevét meghatározni. A könyvkereskedő nevéből a címlapon csupán a „Martini [...]busch” töredék olvasható, valószínűsíthetjük azonban, hogy a Bécsi Egyetem foglalkoztatta: *bibliopola iuratus Universitatis [Vien]nensis* (a Bécsi Egyetem hiteles könyvkereskedője). A dátum és a névrészlet így már azonosíthatóvá teszi a könyvkereskedőt: az 1664-ben kiadott *Praecepta rhetorices* Martin [Martinus] Roderbusch [Rotterbusch/Roterbusch] költségén jelent meg.⁸¹

Ennél a könyvtörténeti adaléknál azonban a kutatás szempontjából jelentősebb a praeeptumgyűjtemény tartalma. Az 1664-ben kiadott *Praecepta rhetorices* – az eddig elemzett kiadványokkal megegyező módon – könyvészeti szempontból kolligátum.

Az 1664-es <i>Praecepta rhetorices</i> tartalma	
a1r–f1v	M. T. Ciceronis Pro Sextio oratio
f2r–h8v	L. Annaei Senecae Troas, tragoedia sexta
i1r–k5v	Demosthenis Oratio secunda in Philipppum [!]
M7r–O8v	Iliadis Homeri, tertia compositio
A1r–D4v	M. Tulii Ciceronis, Oratio pro T. Annio Milone

Az 1664-ben és a 28 évvel korábban, 1636-ban kiadott *Praecepta rhetorices*ben található szövegek között meglepően nagy az átfedés. Az 1664-es szöveggyűjtemény három részből áll. A kötet első részében Cicero Sextius védelmében elmondott beszéde, Seneca *Troas* című tragédiája és Démoszthenész Philipposz ellenében tartott második beszéde folyamatos ívfűzet- és lapszámozást követ. Ezt megszakítja a második részben Homérosz *Íliász*ának harmadik éneke, amely nem alkot önálló ívfűzetet. Az *Íliász*-részletet a harmadik részben Cicero Titus Annius Milo védelmében elmondott beszéde követi, amely újraindítja az ívfűzet- és lapszámozást.

A kötetben található szövegek az *Íliász*-részletet leszámítva tökéletesen megegyeznek az 1636-ban kiadott *Praecepta rhetorices* anyagával, a későbbi kiadás azonban az *Íliász* negyedik éneke helyett a harmadikat adja közre. Különbség továbbá, hogy az 1636-ban és 1639-ben kiadott retorikai szöveggyűjteményekkel ellentétben nem tartalmaz retorikaelméleti szöveget.⁸²

81 Norbert BACHLEITNER, FRANZ M. EYBL, ERNST FISCHER, *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2000, 78. Martin Roderbuschról a Bécsi Egyetem Levéltárában: Universität Wien Universitätsarchiv, CA 3.2708.

82 A *Praecepta rhetorices*-kötetek kolligátumjellegeből fakadóan nem állíthatjuk, hogy az 1664-es példány megjelenésekor sem tartalmazott retorikaelméleti szöveget, elképzelhető például, hogy a Cicero *Brutus*át tartalmazó fűzet egyszerűen kiesett a kötetből. Tartalomjegyzék híján a kötetek eredeti tartalma egyik esetben sem rekonstruálható teljes bizonyossággal.

Az 1636-ban és az 1664-ben kiadott praeceptumgyűjteményekben található szövegek összehasonlítása arra enged következtetni, hogy 1664-ben vagy az 1636-ban kiadott szövegek identikus utánnyomását készítették el az egyértelmű hibák javítása nélkül, vagy pedig magukat az 1636-ban kinyomtatott szövegeket kötötték be ismét egy máshonnan származó *Íliász*-részlettel kiegészítve.⁸³ A két praeceptumgyűjtemény szövegeinek és nyomdaképének teljes azonossága a hibák kijavíthatóságával együtt azonban inkább az utóbbi eshetőséget valószínűsíti.

Az 1636-ban kiadott szövegek 1664-es újrahasznosítása azonban egyértelműen abba az irányba mutat, hogy szünetelt a praeceptumgyűjtemények kiadása az 1640 és 1664 közötti időszakban. A jelenség hátterének feltárása, illetve egyúttal a hipotézis megerősítése további források bevonása nélkül nem lehetséges. Mindazonáltal valószínűsíthetjük, hogy Gyöngyösi István retorikai stúdiumai során, az 1649/50-es tanévben a Révay Imre és Esterházy Pál által használt tankönyvekhez hasonló szöveggyűjteményt használhatott. Azaz a rhetorica osztályban latin nyelven Cicero-beszédeket és Seneca-drámát olvashatott, görög nyelvű olvasmányai pedig még a rhetorica osztályban is bilingvis, görög–latin nyelvű szövegek voltak, minden valószínűség szerint egy Démoszthenész-beszéd és egy *Íliász*-részlet. Retorikaelméleti szöveggként feltételezhetően szintén Cicero-szöveget olvashatott Gyöngyösi.⁸⁴

A kutatás során további, később kiadott retorikai szöveggyűjteményeket is sikerült feltárnom, ezeknek a részletes bemutatása azonban szétfeszítené jelen tanulmány kereteit. A következőkben a későbbi 17. századi retorikai praeceptumgyűjteményeket csak felsorolásszerűen közlöm:

- (1) *Bibliotheca Zriniana*, nr. 657 (BZ 83). Összekötve egy 1669-ben és egy 1672-ben kiadott *Praecepta rhetorices*-kötet. Zrínyi Ádám possessorbejegyzése (az első táblán, belül): „Hic liber spectat ad Adamum Josephum Sigismundum Comitem perpetuum a Zrinio. Furtum depellam.” Az 1669-es *Praecepta rhetorices* címlapján: C[omes]. A[damus]. A. Z[rinio].⁸⁵
 - a. Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, 000599687. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu provinciae Austriacae, Viennae Austriae, Joannes Baptista Hacque, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1669.*⁸⁶
 - b. Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, 000599709. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, provinciae Austriacae, Viennae Austriae, Joannes Baptista Hacque, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1672.*

⁸³ Az *Íliász* harmadik énekének ívszámozása arra enged következtetni, hogy a szöveg egy nagyobb egységből lett kiemelve, amelyet még nem sikerült azonosítanom a kutatás során.

⁸⁴ Cicero retorikaelméleti munkái mellett mintegy tankönyvként a későbbi *Praecepta rhetorices*-példányokban esetenként a *Rhetorica ad Herennium* is szerepel.

⁸⁵ A kolligátum más köteteket is tartalmaz; leírásához lásd *Bibliotheca Zriniana*, 431.

⁸⁶ *Uo.*, 430–432. A kötet tartalma nagy átfedést mutat a harminc évvel korábban, 1639-ben kiadott, fentebb már tárgyalt kötetel. A két kiadvány összevetése a kutatás későbbi feladata.

- (2) Zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, 000596163; *Bibliotheca Zriniana*, nr. 658 (BZ 217). *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Joannes Baptista Hacque, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1672.
- (3) Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 97261. Két címoldal:
 - a. A kolligátum első oldala (beillesztve, nem tartozik egyik ívfüzet-hez sem): *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Joannes Baptista Hacque, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1672.
 - b. Fedőlapba beragasztva (sérült): *Prae[cepta] rheto[ri]c[es] pro gymn[asiis] rr. pp. Societatis Jesu provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1675.
- (4) Moravská zemská knihovna v Brně, R - P. e. 4. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Joannes Baptista Hacque, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1672.⁸⁷
- (5) Vědecká knihovna v Olomouci, 22.980–22.987. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Joannes Baptista Hacque, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1672.
- (6) Moravská zemská knihovna v Brně, R - P. I. cc. 11. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Andreas Heyinger, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1698.
- (7) Universitätsbibliothek Eichstätt–Ingolstadt, BV047818795. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Andreas Heyinger, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1698.⁸⁸
- (8) Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, B1084–B1085. *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae*, Viennae Austriae, Andreas Heyinger, Joannes Conradus Ludovicus költségén, 1698.⁸⁹

87 A rajhradi bencés kolostor példánya. Címlapja elérhető: <https://imageserver.mzk.cz/mzk03/001/198/383/328100213232.titul.jp2>.

88 A kötet digitalizált, hozzáférhető a könyvtár honlapján: <https://opac.ku.de/s/uei/de/2/10/BV047818795>.

89 A példány nem szerepel a kolozsvári Akadémiai Könyvtár katalógusában, csupán a vele egy kolligátumba kötött két kötet van katalogizálva: B1084. Cyprianus SOARIUS, *De arte rhetorica: Ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano praecipue deprompti*, Viennae Austriae, Johann Conrad Ludwig, 1702; B1085. Jacobus GRETSE, S. J., *Institutionum linguae Graecae liber tertius: De syllabarum dimensione, pro schola rhetorices*, [Viennae], Universitatis Typographi, Johann Conrad Ludwig költségén, 1700. A *Praecepta rhetorices* címlapja kiszakadt, és azt tévesen a kolligátum elejére, a Soarez-retorika címoldala elé illesztették be.

A kutatás látóterébe kerülő, az osztrák jezsuita rendtartomány számára kiadott retorikai praeceptumgyűjtemények kapcsán általánosan megállapítható, hogy amellett, hogy könyvészeti szempontból a kötetek maguk is kolligátumnak tekinthetők, rendszerint más iskolai tankönyvekkel vannak összekötve. A kolligátumok szinte minden esetben tartalmazzák Soarez *De arte rhetorica* című háromkötetes munkájának egészét, illetve az ehhez kapcsolódó, Ludovico Carbone által készített táblázatokot is. Soarez műve mellett állandó elem Jakob Gretser görög nyelvtanának harmadik kötete is, amelynek a címe is megnevezi a célközönséget: *pro schola rhetorices*. Soarez tankönyve, valamint az ehhez kapcsolódó táblázatok tehát a *Ratio studiorum*-ban kijelölt tantervtől eltérő módon nemcsak a humanitas (poetica) osztály második félévében, hanem a rhetorica osztályban is használatban lehettek. A kolligátumok zömében megtaláljuk továbbá Petrus Canisius katekézisét is, minden esetben görög–latin kétnyelvű kiadásban.

3.2. A poetica osztály számára összeállított szöveggyűjtemények

Az alacsonyabb osztályok számára összeállított praeceptumgyűjtemények közül jóval kevesebbet sikerült feltárni a kutatás során. A magyarországi jezsuita kollégiumok könyvtárjegyzékeiben összesen két tétel kapcsán valószínűsíthető, hogy a fentebb elemzett retorikai szöveggyűjteményekhez hasonló, a poetica osztály számára összeállított kiadványok lehetnek. A pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárának 1639 és 1663 között vezetett katalógusában egy 1640-ben, Bécsben Severus Esch által kiadott *Praecepta poeseos* címmel bejegyzett octavo formátumú kötet szerepel,⁹⁰ a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárának 1690-ben összeállított jegyzéke egy 1667-ben Bécsben kiadott „Poeseos praecepta” címmel katalogizált és a katalógus tanúsága szerint 1671-ben beszerezett kötetet tartalmaz.⁹¹ Emellett a zsolnai jezsuita rendház könyvtárának 1712-es összeírása is tartalmaz egy 1698-ban Bécsben megjelent *Praecepta Poeseos pro Gymnasiis S.I. anni 1698* címmel bejegyzett, octavo formátumú vörös színű kötésbe (*compactura rubra*) kötött kiadványt.

Fizikailag is hozzáférhető formában két 1640-ben és egy 1697-ban kiadott *Praecepta poeseos*-kötetet találtam eddig.⁹² Az 1640-es szöveggyűjtemények közül egy példány az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárában található.⁹³ A kötet egy kolligátum része,⁹⁴ melynek tagjai a következők:

90 „Praecepta Poeseos in 8. Viennae 1640. Scuerg [Seuerus] Esch”. Adattár 17/1, 134.

91 Adattár 17/2, 300. A könyvtárjegyzék szerint a kiadvány *sine compactura*, azaz kötés nélküli volt. Jelenleg nem ismerek fennmaradt példányt az 1667-ben kiadott *Praecepta poeseos*-kötetből.

92 Az 1640-ben kiadott *Praecepta poeseos*-példányok Passauban és Budapesten találhatóak. A Staatliche Bibliothek Passau példánya a BV045337413 jelzeten (permalink: https://www.staatliche-bibliothek-passau.de/permalink/49BVB_RSB/11lj12q/alma991004482537108306), az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár példánya pedig a Bar.08535/c1–4 jelzeteken érhető el. Az 1697-ben kiadott *Praecepta poeseos* a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található Y432 jelzeten.

93 Jelzete: ELTE EKL, Bar. 08535/c1.

94 Jelzete: ELTE EKL, Bar. 08535.

- Koll. 1. *Praecepta poeseos, pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, Provinciae Austriae, Viennae Austriae, Severus Esch költségén, 1640.*
- Koll. 2. [Törredék: Cyprianus SOARIUS, S. J., *De arte rhetorica*, G2r–H4v, azonosítatlan kiadás.]
- Koll. 3. Jacobus GRETSEER, S. J., *Institutionum linguae Graecae liber secundus: De recta partium orationis constructione. Pro schola syntaxeos. Editio nova, correctior*, Dilingae, Caspar Sutor költségén, 1631.⁹⁵
- Koll. 4. Jacobus GRETSEER, S. J., *Institutionum linguae Graecae liber tertius: De syllabarum dimensione. Pro schola rhetorices. Editio nova, correctior*, Dilingae, Caspar Sutor költségén, 1628. Hatoldalnyi törredék.⁹⁶
- Koll. 5. Petrus CANISIUS, S. J., *Catechismus Graeco–Latinus [...] In gratiam studiosae iuventutis denuo recusus*, ed. Georgius MAYR, Viennae Austriae, Severus Esch költségén, 1657.

A kolligátum tagjairól megállapítható, hogy azon kötetek, amelyeknek ismerjük nyomtatási adatait, 1628 és 1657 között kerültek kiadásra Bécsben (Severus Esch, a bécsi jezsuita egyetem könyvkereskedője költségén) és Dillingen an der Donauban (Caspar Sutor költségén), vagyis mindkét kiadási hely illeszkedik a korábban bemutatott kötetekre is jellemző tendenciákba.⁹⁷

A kolligátum első tagja, a *Praecepta poeseos* a fentebb bemutatott *Praecepta rhetorices*-kiadványokhoz hasonlóan könyvészeti szempontból maga is kolligátum.⁹⁸ Azt, hogy a különböző praeceptumok összefűzése már a nyomdában megtörténhetett, alátámasztja, hogy az 1640-ben kiadott *Praecepta poeseos* passauai példányának szerkezete és tartalma megegyezik az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárában található példánnyal. A poétikai szöveggyűjtemény tartalma a következő:

95 Valószínűsíthetően, az utolsó (I5v) oldalon található „IACO-” őrszól alapján, olyan kiadásból származik, amely a harmadik kötetrel folytatódhatott. A kolligátum következő (törredékes) darabja azonban nem ennek a folytatása, hiszen az három évvel korábban, 1628-ban jelent meg.

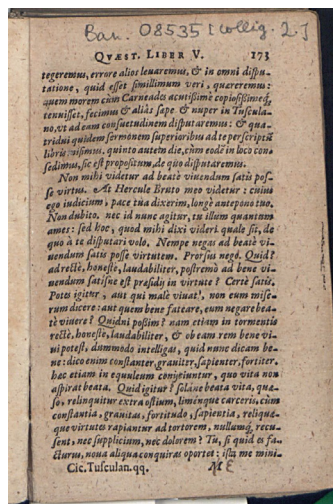
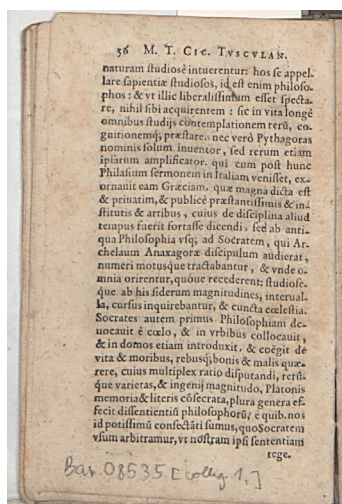
96 Elképzelhető, hogy a Gretseer-tankönyv harmadik része első oldalainak beillesztése a kolligátumba, arra szolgált, hogy egész ívfüzetté egészítse ki a tankönyv második részének hiányos végét.

97 Említésre méltó, hogy a kötetek között nagy az időbeli távolság. Bár az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárában található kolligátum tagjainak egyike sem tartalmaz possessorbejegyzést, a kötetek összekötése mégis az együttes használatra utal. Azaz a kolligátum tovább erősíti azt a feltételezést, hogy az 1640-es és az 1660-as évek között nem adtak ki praeceptumgyűjteményeket, hiszen valószínűsíthetően volt a köteteknek – köztük az 1640-ben megjelent *Praecepta poeseos*-nak – olyan használója, aki (leghamarabb) 1657-ben kezdhette meg a poetica osztályt az osztrák jezsuita rendtartomány valamely gimnáziumában.

98 Ezt tükrözi a kötet katalógizálása is az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárban. A katalógus külön egységként kezeli a Cicero-beszédet és a *Tusculanumi beszélgetések* első részét; a *Tusculanumi beszélgetések* második részét; az *Aeneis* 11–12. énekeit, Martialis epigrammáinak 4–5. könyvét, Horatius ódáinak negyedik könyvét, Iszokratész beszédét és Theognidisz gnómáit; valamint Caesar *De bello civilijének* harmadik könyvét.

Az 1640-es <i>Praecepta poeseos</i> tartalma (ELTE EKL, Bar. 08535/c1-4)	
A2r–D1r	M. T. Ciceronis Pro P. Quinctio. Oratio I.
D1v–D4v [a vége csonka]	M. Tul. Ciceronis Tusculanorum quaestionum ad M. Brutum. Liber quintus.
M1r–O8v [az eleje csonka]	
H1r–N5v	Pub. Vergilii Maronis Aeneidos. Liber XI. et XII.
N6r–P8v	M. Val Martialis Epigrammaton: Liber IV. et V.
R1r–S3v	Q. Horatii Flacci Carminum. Liber quartus.
S4r–V4v	Isocrates ad Demonicum De officiis. Oratio.
V5r–Cc8v	Theognidis Megarensis Sententiae Elegiacae.
A1r–F1v [csonka]	C. Iulii Caesari De bello civili. Libri III.

Könyvészeti szempontból a kötetet négy részre oszthatjuk. Kiemelendő, hogy a második szöveg, Cicero *Tusculanumi beszélgetések* című művének ötödik könyve, bár két különböző nyomtatványból áll, mégis teljes egészet alkot, mivel az M1r lapon a D4v őrszava folytatódik. A különös könyvészeti megoldás a nyomdában jöhetett létre, ugyanis az 1640-ben kiadott *Praecepta poeseos* passauai példányában ugyanezzel a megoldással találkozunk. A döntés olyannyira tudatos volt, hogy egy kéz az M1r–O8v között található oldalakon az ívfüzeteket jelölő betűket is „átjavította”: az M füzetet E-re, az N-et F-re, az O-t pedig G-re írta át. Így tulajdonképpen logikus az is, hogy Vergilius *Aeneis*ének 11–12. éneke a H1r-n kezdődik. A kötet ilyen struktúrájának nyomdában való összeállítását az is megerősíti, hogy a passauai példány is ugyanígy épül fel.⁹⁹ A *De bello civili* hiányos vége azonban minden bizonnyal a kötet sérüléséről tanúskodik, hiszen a szöveg a passauai példányban nem hiányos (11 ív).

6. kép. *Praecepta poeseos* (1640), D4v és M1r
(EKL, Bar. 08535/c1-2.)

⁹⁹ Nagyon hálás vagyok David Gibisnek, a passauai Staatliche Bibliothek munkatársának az 1640-es poétikai praeeptumgyűjtemény passauai példányának leírásában nyújtott segítségével.

A *Praecepta poeseos* tartalma – hasonlóan a fentebb bemutatott *Praecepta rhetorice*-sekhez – nagyrészt illeszkedik a *Ratio studiorum* előírásaihoz. Cicero *Tusculanumi beszédeinek* ötödik könyve (Az erény magában is elegendő a boldog élethez)¹⁰⁰ minden bizonnyal a humanitas osztály számára előírt cicerói morálfilozófiai művek sorába tartozik: „Ad cognitionem linguae, quae in proprietate maxime, et copia constitit, in quotidianis praelectionibus [explicitur: ex oratoribus unus] Cicero iis fere libris, qui philosophiam de moribus continent”.¹⁰¹ Emellett a kötet egy Cicero-beszédet tartalmaz (Quinctius védelmében elmondott első beszéd), amely azonban már nem egészen illeszkedik a *Ratio studiorum* által megfogalmazott, Cicero könnyebb beszédeit felsoroló (*Pro lege Manilia*, *Pro Archia*, *Pro Marcello* és más, Caesar jelenlétében elmondott beszédek) ajánlásba.¹⁰²

A poétikai szöveggyűjtemény többi darabja tökéletesen illeszkedik a *Ratio* előírásaihoz, amely néhány ekloga és az *Aeneis* negyedik könyve kivételével Vergilius összes művét előírányozza. Ebből a hatalmas korpuszból a *Praecepta poeseos* az *Aeneis* 11–12. énekeit tartalmazza. Horatius válogatott ódái („Odae Horatii selectae”)¹⁰³ közül az *Ódák* negyedik könyvét, a *más elismert antik költők elégiái és epigrammái* („Elegiae, Epigrammata, et alia poemata illustrium poetarum antiquorum”)¹⁰⁴ közül pedig Martialis epigrammáinak 4–5. könyvét közli a poétikai szöveggyűjtemény. A *Ratio studiorum*ban felsorolt történeti művek – Caesar, Sallustius, Livius, Curtius és mások munkái – közül Caesar *De bello civili* című szövegének harmadik könyve került be az 1640-es *Praecepta poeseos*ba.

A görög nyelvű olvasmányok tekintetében megállapításaink hasonlóak a *Praecepta rhetorices* kapcsán már felvázolt tendenciákhoz. A két görög nyelvű olvasmány (Iszokratész intelmei Démonioszhoz, Theognisz gnómái) kétnyelvű, görög–latin kiadásban szerepelnek a *Praecepta poeseos*ban. Iszokratész művének fordítója a fentebb már említett Hieronymus Wolf, akitől az elemzett *Praecepta rhetorices*-kiadások Démoszthenész beszédeinek latin fordítását vették át. Theognisz gnómáinak latin fordítása pedig a kiadvány által szintén meg nem nevezett Wolfgang Sebertől (1573–1634), a schlesingeni gimnázium rektorától származik (első kiadása: 1603).¹⁰⁵

100 A kötet magyar fordítása elérhető: Marcus Tullius CICERO, *Tusculumi eszmecsere*, ford. VEKERDI József, Bp., Allprint, 2004.

101 *Ratio studiorum*, 1616, 122. A nyelv megismeréséhez, amely a nyelv tulajdonságainak legmagasabb fokú elsajátításából és a bőséges beszédmód megismeréséből áll, mindennapos felolvasásokban a szónokok közül magyaráztassék egyedül Cicero rendszerint azon könyveivel, amelyek erkölcsfilozófiát tartalmaznak. Kiegészítve a *Ratio studiorum* 1599-es kiadásából: *Ratio studiorum*, 1599, 145.

102 Azt, hogy az 1640-ben kiadott *Praecepta poeseos*ban található beszéd nehezebb a humanitas osztályok számára általában előírtaknál, abban is megnyilvánul, hogy megtalálható a már elemzett, 1639-ben kiadott, tehát közel egykorú *Praecepta rhetorices*-kiadványban is. Emellett a beszéd a Bibliotheca Zrinianában található 1669-ben kiadott *Praecepta rhetorices*ben is szerepel (BZ 83, a kolligátum első tagja). *Bibliotheca Zriniana*, 430.

103 *Ratio studiorum*, 1616, 122.

104 *Uo.*

105 Wolfgang Sebertől: Richard HOCHÉ, *Seber, Wolfgang = Allgemeine Deutsche Biographie*, XXXIII, Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1891, 506–507, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd124578365.html#adbcontent>. A Theognisz-kiadásokról és a korpuszról általában:

Sajnos az 1640-es *Praecepta poeseos*-kötet esetében nincs olyan viszonyítási pontunk, amely körvonalazhatná a fent felsorolt szövegek kontextusát. A kutatás során az 1640-es *Praecepta poeseos* mellett csupán egy azonos című kötetet találtam. A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található *Praecepta poeseos pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu Provinciae Austriacae* című kiadvány 1697-ben jelent meg Bécsben Joannes Conradus Ludovicus (Johann Konrad Ludwig) költségén.¹⁰⁶ A kötet azonban az eddig bemutatott kiadványokkal ellentétben nem kolligátum, csupán egyetlen szöveget tartalmaz, címe szerint a görög antológia hat könyvének válogatott epigrammáit (*Επιγράμματα ἐκ τῆς ἀνθολογίας ἐπιλέκτα. Epigrammata ex anthologiae sex libris selecta*), ugyanakkor a fennmaradt példány valószínűsíthetően csonka, ugyanis nem hat könyvből, hanem csak az első kettőből tartalmaz válogatást. A szöveg forrása az *Ἐπιγραμμάτων ἑλληνικῶν ἐπιλέκτων. Epigrammatum Graecorum selectorum* című munka harmadik kötete, amelyet először 1600-ban adott ki Johann Albinus Mainzban.¹⁰⁷ Az 1697-ben kiadott *Praecepta poeseos* valószínűsíthető csonkasága ellenére fontos dokumentum, mivel a feltárt olvasmányok közül ez az egyetlen, amely révén a görög nyelvű versek (epigrammák) olvasásának és írásának gyakorlatára következtethetünk. Kiemelendő, hogy a *Görög antológia* epigrammáit tartalmazó válogatás is bilingvis kiadás.

3.3. A syntaxis osztály számára összeállított szöveggyűjtemények

A kutatás során az osztrák jezsuita rendtartomány rhetorica és poetica osztályainak szöveggyűjteménye mellett a syntaxis osztály olvasmányanyagát sikerült részlegesen feltárnom. A syntaxis osztály, illetve általában a grammatikai osztályok számára kiadott praeceptumgyűjteményeknek, ellentétben a rhetorica és a poetica osztályok tankönyveivel, nem találjuk nyomát a jezsuita kollégiumi könyvtárak katalógusában,¹⁰⁸ valamint a kutatás során vizsgált, a 17. századi osztrák jezsuita rendtartomány egykori területéhez tartozó mai könyvtárak egyikének állományában sem. A kutatás látóterébe kerülő egyetlen, a syntaxis osztály számára összeállított praeceptumgyűjtemény a madridi Universidad Complutense könyvtárában található, *Praecepta syntaxeos* című kiadvány (Bécs, Severus Esch költségén, 1640).¹⁰⁹

Hendrik SELLE, *Theognis und die Theognidea*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2008 (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte, 95).

106 Jelzete: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Y432.

107 A kiadvány a jezsuita rend támogatásával készült. Az *Ἐπιγραμμάτων ἑλληνικῶν ἐπιλέκτων. Epigrammatum Graecorum selectorum* három kötetét együtt több ízben is kiadták a jezsuita rendhez kötődő nyomdák a 17. században, például 1617-ben Ingolstadtban, 1622-ben Münchenben, 1631-ben és 1666-ban Dillingen an der Donauban is megjelent.

108 A nagyszombati jezsuita könyvtár katalógusában Álvaresnek tulajdonított hasonló című tételek találhatók. Adattár 17/2, 50, 76.

109 Jelzete: Madrid, Universidad Complutense, BH FLL 19012(1). A kötet teljes terjedelmében hozzáférhető a HathiTrust felületén: <https://hdl.handle.net/2027/ucm.5326654575>. Emellett még egy *Praecepta syntaxeos*-címlapot találtam, amely egy kolligátumba van bekötve, olvasmányok azonban nem találhatók a kolligátumban. A kötet az 1640-ben kiadott *Praecepta syntaxeos*hoz hasonlóan a madridi Universidad Complutense könyvtárában található (jelzete:

A madridi *Praecepta syntaxeos* provenienciája a címlapon található possessorbejegyzés alapján azonosítható: „Ex libris Francisci Josephi comitis a Lamberg” – azaz Franz Joseph von Lamberg gróf (1637–1712, birodalmi herceg) szöveggyűjteménye lehetett a kötet a syntaxis osztályban. A bécsi jezsuita egyetem matrikulája szerint Lamberg 1649. november 23. és 1650. november 22. között iratkozott be ide.¹¹⁰ Mivel születési évszáma közel azonos Gyöngyösi István feltételezett születési időpontjával (1636–1637 k.), így Lamberg 1649/50-es beiratkozása Gyöngyösi tanulmányai szempontjából is megvilágító erejű: biztosan állíthatjuk, hogy amennyiben Gyöngyösi István 1636–1637 körül született, nem volt túl fiatal ahhoz, hogy az 1649/50-es tanévben végezze a rhetorica osztályt, illetve az 1652/53-as tanévben kezdje meg egyetemi szintű stúdiumait Nagyszombatban.

7. kép. Franz Joseph von Lamberg possessorbejegyzése az 1640-es *Praecepta syntaxeos* címoldalán, Universidad Complutense de Madrid, BH FLL 19012(1)

BH FLL 27203). *Praecepta syntaxeos pro gymnasiis, rr. pp. Societatis Jesu, Provinciae Austriacae, Viennae Austriae*, Ioannes Conradus Ludovicus költségén, 1669, <https://hdl.handle.net/2027/ucm.5326758419>.

¹¹⁰ *Die Matrikel der Universität Wien IV. Band: 1579/II–1658/59*, hrsg. Franz GALL, Hermine PAULHART, Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1974 (Publikationen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 6), 215. A *Praecepta syntaxeos* talán akkor kerülhetett Madridba, amikor Franz Joseph von Lamberg diplomataként ott járt, apja, Johann Maximilian Nepomuk von Lamberg császári nagykövet volt a spanyol udvarban. Luis TERCERO CASADO, „It's a Spanish comedia, and therefore it's better than any other fête”: Empress Margarita María and Spanish Cultural Influence on the Imperial Court = *Beyond Spain's Borders: Women Players in Early Modern National Theaters*, eds. Anna J. CRUZ, María Cristina QUINTERO, London–New York, Routledge, 2017 (Transculturalisms, 1400–1700), 104, 26. lábjegyzet.

A Madridban található *Praecepta syntaxeos*-kötet Álvares *De institutione grammaticá-*jának második,¹¹¹ és Gretser görög nyelvtanának első könyvével van egybefűzve.¹¹² A syntaxis osztály számára összeállított praeceptumgyűjtemény maga azonban az eddig elemzett szöveggyűjteményektől eltérő módon nem kolligátum. A kötet tartalma a következő:

Az 1640-es <i>Praecepta syntaxeos</i> szerkezete	
A2r–D3v	M. T. Ciceronis Epistolarum familiarium. Liber quintus.
D4r–G3v	M. T. Ciceronis Epistolarum familiarium. Liber sextus.
G4r–K3v	M. Tullii Ciceronis Cato maior, seu de senectute ad T. Pomponium Atticum.
K4r–M4v	Pub. Ovidii Nasonis De Ponto. Liber tertius.
M5r–Q3v	Cai. Valeri Catulli Veronensis Poematum variorum liber unus.
Q4r–S8v	Agapetus Diaconus, De officio regis ad Iustinianum Caesarem.

Az 1640-es *Praecepta syntaxeos* kapcsán is megállapíthatjuk, hogy tartalma igazodik a *Ratio studiorum*ban előírt olvasmányokhoz. A fenti Cicero-munkák közül az *Epistulae ad Familiares* ötödik és hatodik könyvét az első, a *De senectute*t pedig a második félévben olvashatták a diákok. Ovidius válogatott és megtisztított elégiái és episztolái („purgatae Ovidii tum Elegiae, tum Epistolae”)¹¹³ közül az *Epistulae ex Ponto* harmadik könyvét (*De Ponto* címmel) közöl, Catullustól pedig válogatott (és erőteljesen cenzúrázott) verseket (*Poematum variorum liber unus*) tartalmaz a kiadvány. A Catullus-szövegek forrásaként a *Poematum veterum poetarum obscenitate sublate volumen primum* című kiadvány első részét (*Catulli Poematum variorum liber unus*, 1–49.) valószínűsíthetjük.¹¹⁴ A *Poematum veterum poetarum obscenitate sublate volumen primum* – a *Praecepta syntaxeos*ban található Catullus-részhez hasonlóan – tartalmazza Petrus Crinitus (Pietro Crinito, Pietro Del Riccio Baldi, firenzei humanista, 1475–1507) Catullus-életrajzát is. Az erkölcsös tartalomra való törekvés mind az Ovidius-, mind pedig a Catullus-szövegek kiválasztása kapcsán is jól megragadható. Ovidius *Epistulae ex Pontó*jának költői levelei a *Tristiá*hoz hasonlóan a száműzetés tapasztalatairól adnak számot, így, más Ovidius-művekkel ellentétben, könnyen integrálhatók voltak a jezsuita gimnáziumi oktatásba.¹¹⁵ Catullus versei esetében

111 Emmanuel ALVARUS, S. J., *De institutione grammatica: Liber secundus. Ad veterum fere grammaticorum rationem revocatus. De constructione octo partium orationis*, Viennae Austriae, Severus Esch költségén, 1649.

112 Jacobus GRETSE, S. J., *Institutionum linguae Graecae: Liber primus. De octo partibus orationis. Pro schola syntaxeos. Editio nova, correctior. Cum indice Graecolatino*, Dilingae, formis Academicis, Caspar Sutor költségén, 1631. Jelzete: Universidad Complutense de Madrid, BH FLL 19012(2), <https://patrimoniodigital.ucm.es/s/grabadadosdioscorides/item/712844>.

113 *Ratio studiorum*, 1616, 129.

114 A *Poematum veterum poetarum obscenitate sublate* két kötete először Rómában jelent meg Jacobus Tornerius nyomdájában 1587-ben és 1588-ban.

115 A *Tristia* tananyagválasztásához lásd GRENDLER, *The Humanities...*, i. m., 560–561.

nemcsak a szelekció, hanem a szövegek módosításának eszközével is találkozunk, már a *Praecepta syntaxeos* forrásában is.¹¹⁶

A görög nyelvű olvasmány, amely ismételt görög–latin bilingvis kiadásban szerepel a kötetben, szintén követi a *Ratio studiorum* előírásait; a legfelsőbb grammatica osztály számára felsorolt három szerző (Aranyszájú Szent János, Aiszóposz és Agapétosz) közül Agapétosztól került be a tankönyvbe a Justinianus császárnak címzett királytűkör (*Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*).¹¹⁷

Kutatásom során több alkalommal is találkoztam olyan kiadványokkal, amelyek bár címükben analógok vagy megegyezők a fent elemzett kötetekkel, mégsem olvasmányokat, hanem retorikai-grammatikai tankönyveket (Soarez és Álvares munkáit), illetve ezek kivonatolt, átdolgozott változatait tartalmazzák. Esetenként azt is elképzelhetőnek tartom, hogy ezeknek a köteteknek a címlapja korábban egy szöveggyűjtemény borítójaként funkcionált, az olvasmányok azonban azóta elveszhettek.¹¹⁸ A Lőcsén 1675-ben kiadott *Praecepta rhetorices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu regni Hungariae* című kiadvány (RMNy 4032) azonban, annak ellenére, hogy címében a fentebb elemzett retorikai praeceptumgyűjteményekkel analóg, tartalmát tekintve megegyezik az 1670-ben Nagyszombatban kiadott Soarez-féle retorikatankönyv első felével. Az 1675-ös kiadás azonban nem tartalmazza Ludovico Carbone táblázatait (RMNy 3671(1)).¹¹⁹

3.4. Következtetések

Az elemzett szöveggyűjtemények kapcsán megállapíthatjuk, hogy a 17. század derekán egységes kötetek jelentek meg a jezsuita gimnáziumok felsőbb osztályai (rhetorica, poetica, syntaxis) használatára. A különböző osztályok számára kiadott szöveggyűjtemények címszerkezete azonos, ami arra utal, hogy egy tudatos könyvkiadási koncepció, tankönyvsorozat részét képezték. Erre utal az is, hogy a 17. század közepén megjelent összes szöveggyűjtemény kiadását Severus Esch, a bécsi jezsuita egyetem könyvkereskedője finanszírozta. Esch olyan meghatározó könyvkereskedő volt Nagyszombat életében, hogy a Csery József által összeállított egyetemtörténet is megemlékezik róla az 1636/37-es tanév könyvtárral kapcsolatos feljegyzéseiben: „Bibliotheca. Petrus Pázmány Collegio donavit unum exemplar Concionum ab ipso

116 Jelen tanulmányban nincs módom az összes változtatás elemzésére és bemutatására, jellemző példa azonban a 11. carmen második felének (a hat versszakból az utolsó három strófa) teljes elhagyása, aminek következtében a szöveg kezdőmondata („Furi, et Aureli, comites Catulli [...] temptare simul parati”) is befejezetlen marad. *Praecepta syntaxeos...*, i. m., 1640, N1r.

117 A kötetben található fordítás első kiadása Bázelen jelent meg Ioannes Frobenius nyomdájában 1518-ban.

118 Erre utalhat az is, hogy a kolligátum tagjainak önálló címlapja van, például az 1669-ben kiadott, csak címlapjával fennmaradt *Praecepta syntaxeos* esetében, valamint a Brnóban található, *Praecepta grammatices pro gymnasiis rr. pp. Societatis Jesu, Provinciae Austriae* (Viennae Austriae, Petrus Paulus Vivianus, Ioannes Conradus Ludovicus költségén, 1680) címlappal kezdődő kolligátum esetében is (Moravská zemská knihovna v Brně, R - V. e. 53).

119 BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, i. m., 111.

hoc anno hungarice editarum. Vienna adlati sunt libri a Severo Esch bibliopola petiti, inter quos Ius canonicum, Lugduni 1623. tribus Tomis impressum.”¹²⁰

A kötetek struktúrájukban azonosak, az esetek többségében könyvészeti szempontból kolligátumok, gyakran találunk bennük olyan szövegeket, amelyek külön kerültek kinyomtatásra, és vagy már a nyomdában, vagy pedig utólag illesztették össze a kisebb nyomtatványokat. Bizonyíték híján nehezen állapítható meg, hogy mennyiben volt lehetőség az egyes kötetek egyénítésére, testre szabására, például egy-egy oktató preferenciái szerint. A szöveggyűjtemények más tankönyvekkel összekötve maradtak fenn. A kutatás során feltárt tankönyvek kiadási helye kapcsán megállapítható, hogy bár Bécs a leghangsúlyosabb, nem az egyedüli származási helye a vizsgált köteteknek: Münchenben és Dillingen an der Donauban is adtak ki a történeti Magyarországon használt tankönyveket.

A kötetek tartalma kapcsán két fontos megállapítást tehetünk. Egyrészt az összes görög nyelvű szöveget görög–latin kétnyelvű kiadásban tartalmazzák a feltárt szöveggyűjtemények. Ez egyértelműen a görögtanítás nem túl magas színvonaláról árulkodik, illetve arról, hogy a diákok még a gimnáziumi stúdiumok befejeztével sem rendelkeztek alapos görög tudással.¹²¹ Tehát Gyöngyösi a görög nyelvű klaszszikusokat (köztük Homéroszt is) feltételezhetően inkább latin fordításban olvashatta.¹²²

A szöveggyűjtemények egyetlen fontos ponton térnek el a *Ratio studiorum* tartalmától. Annak ellenére, hogy, miként Paul Grendler is megállapítja, a *Ratio* az aranykori latinitást részesíti előnyben,¹²³ a feltárt retorikai szöveggyűjtemények Seneca-drámát is közölnek: az 1636-os kötet a *Troast*, az 1639-es pedig a *Medeát*. Az Esterházy Pál által használt 1639-ben kiadott kötetben található jegyzetekből világos, hogy bizonyosan olvasta is a művet. Seneca műveinek beható ismerete hatást gyakorolhatott az iskolai színjátszásra is az osztrák jezsuita rendtartomány intézményeiben, ennek a vizsgálata azonban további kutatásokat igényel.¹²⁴

120 Könyvtár. Pázmány Péter a Kollégiumnak adományozta szentbeszédeinek egy példányát, amelyet ebben az évben adtak ki magyarul. Bécsből könyvek érkeztek, amelyeket Severus Esch könyvkereskedőtől kértek, köztük a *Ius canonicum* [‘Kánonjog’], Párizs, 1623, három kötetben kiadva. ELTE EKL, Kézirattár, G 163, Csery József, *Historia c. r. scientiarum universitatis Pestiensis*, I–IV. Az 1636/37. tanévről szóló feljegyzések a második kötetben találhatók: CSERY József, *Historia c. r. scientiarum universitatis Pestiensis*, II: *Universitatis Pázmaniana Tyrnaviensis ab anno 1636–1640*, 30r. Vö. PAJKOSSY Györgyné, *Az egyetemi könyvtár története 1690-től 1774-ig*, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 4(1968), 63–88, 72.

121 Ritoók Zsigmond a 18. század első felére vonatkozóan már felhívta a figyelmet a jezsuita görögtanítás gyenge színvonalára. RITOÓK, i. m., 37.

122 Ez megerősíti Kiss Farkas Gábor azon megállapítását is, hogy Zrínyi is csak latin fordításban olvasott Homéroszt. KISS, i. m.

123 GRENDLER, *The Humanities...*, i. m., 558.

124 Az osztrák jezsuita rendtartomány gimnáziumaiban a 17. század közepén kirajzolódó olvasmánykorpusznak, irodalmi kánonnak az eltérése a *Ratio studiorum*tól nem egyedülálló jelenség. Paul Grendler megállapítása szerint az 1670-as és 1680-as években a bolognai és palermói jezsuita gimnáziumok humanitas és rhetorica osztályaiban az aranykori latinitás domináns pozíciója megkérdőjeleződött, hangsúlyosabbá vált az ezüstkori szerzők (pl. Claudianus), valamint a kortárs barokk irodalom (pl. Barclay *Argenise*) oktatása, ami a tankönyvválasztásban is

4. Az auktorolvasás és a szövegprodukciónak a kapcsolódási pontjai

A következőkben Esterházy Pál retorikai-poétikai tárgyú jegyzetanyagából elemzek olyan szövegeket, amelyek kapcsolódnak a klasszikus szerzők olvasásához, és jól megragadható általuk az auktorok imitációja. Tanulmányomban nincs lehetőségem Esterházy Pál több mint ezer oldal terjedelmű és jórészt rendezetlen jegyzetanyagának átfogó bemutatására. Az általam elemzett példák tehát nem reprezentatívak az egész jegyzetanyagra nézve, érzékelhetővé válik azonban általuk az auktorolvasás és a szövegprodukciónak szoros összefonódása a 17. századi jezsuita oktatás keretein belül. A következőkben egy levélírási feladatot, egy Cicero mintájára írt beszédet, valamint egy-egy Catullus- és Horatius-, illetve két Martialis-hatást mutató verset ismertetek.

Esterházy Pál poétikai és retorikai tárgyú jegyzetei a szórványosan előforduló dátumok tanúsága szerint 1649–1652 körül keletkezettek, tehát Esterházy syntaxis, poetica és rhetorica tanulmányai idején.¹²⁵ A jegyzetanyag azért is egyedülállóan értékes forrás, mivel a jegyzetek gyakran nemcsak a retorikai-poétikai feladatok megvalósítását, hanem magát a feladatot is tartalmazzák, sőt, a beszédek – valamint esetenként a versek, különösen a kronogrammák – esetében egy-egy szövegnek gyakran több változata is megtalálható a dokumentumok között (bár gyakran egymástól több száz oldalnyi távolságban). A feladat–megoldás párok, valamint a különböző szövegváltozatok összehasonlítása nagyban hozzájárulhat annak a feltáráshoz, hogy miként zajlott a szövegprodukciónak gyakorlata a 17. század közepén a nagyszombati gimnáziumban.

A *Ratio studiorum* részletesen meghatározza az egyes osztályok számára kiadandó szövegalkotási feladatokat is. A tanterv nem terjed ki a parvista osztályokra, alapszintű latintudást feltételez. A feladatok bonyolultsági fokának és hosszúságának növekedésével párhuzamosan a népnyelvi magyarázatok és feladatok száma csökkent, a rhetorica osztályban már egyáltalán nem kapott szerepet a vernakularitás. Az alacsonyabb osztályokban azonban alapvető jelentőségűek voltak a népnyelven kiadott feladatok. A következő táblázat az előírt feladattípusokat, valamint a hozzájuk tartozó tanári instrukciót tartalmazza osztályok szerinti lebontásban, felülről lefelé haladva. A kizárólag a nyelvtani szabályok ismeretéhez kapcsolódó feladatokat nem közlöm a táblázatban.

megnyilvánult (pl. Pomey *Candidatus rhetoricae*-jét és Tesauro *Il cannonichale aristotelicó*-ját használták). Bolognában a diákok latin nyelvű levelek mellett nem csak a latin vagy görög nyelvű fordítási feladatok részeként írtak vernakuláris leveleket is, Palermóban pedig tananyag volt az olasz nyelvű prózaírás az 1680-as évektől kezdődően, ahol a gimnázium tanára, Placido Spadafora tankönyveket is kiadott az olasz nyelvű oktatás elősegítésére. *Uo.*, 562–563.

125 Ahogyan fentebb is említettem, Esterházy Pál 1648/49-ben végezte (másodjára) a syntaxis, 1649/50-ben a poetica, 1650/51-ben pedig a rhetorica osztályt.

Osztály	Szövegalkotási feladatok	Oktatói instrukciók
Rhetorica	egy költői vagy szónoki szövegrészlet imitálása; leírás (például kert, templom, vihar); egy kifejezés átfogalmazása; latin beszéd görögre fordítása és fordítva; latin vagy görög vers prózává alakítása, egy vers átköltése más verstípusba; epigramma-, felirat- és epitáfiumírás; kifejezések gyűjtése (latin és görög szerzőktől egyaránt); beszédalakzatok és trópusok alkalmazása valamilyen konkrét téma kapcsán; argumentumok alkotása valamilyen konkrét téma kapcsán retorikai köz-helyek felhasználásával a szabadnapokra kijelölendő feladatok között megadható például hieroglifák vagy emblémák készítése is (115, 119.)	beszédírás: minden hónapban egy beszéd megkomponálása, a feladat lediktálása vagy a hónap elején, vagy heti részletekben – a használandó argumentumok, beszédalakzatok kijelölése, illetve, ha szükséges, az imitálandó bekezdések meghatározása; egy megadott szerző imitálása esetén az argumentum szó szerinti idézetként is megadható versírás: a feladat kijelölhető szóban vagy írásban, meghatározható egy téma vagy megadhatók kifejtendő sorok; a feladat lehet rövid (epigramma, óda, elégia, episztola) vagy hosszú vers írása is – ekkor a feladat több hétre is elosztható a beszédíráshoz hasonlóan görög nyelvű feladatok: megegyeznek a latin feladatokkal, de jobb eleinte szóról szóra lediktálni a feladatot, minden héten fel kell adni vagy egy beszédet, vagy egy verset (117–118.)
Humanitas (poetica)	korábban olvasott szövegrészletek újrafogalmazása, egy összekevert Ciceró-szöveg részleteinek újrendezése, versek írása, egy vers átírása másik versformába, görög szöveg komponálása (125–126.)	első szemeszter: a feladat lediktálása szóról szóra népnyelven, levélforma, különböző szövegekből származó részletek kombinálása; hetente egyszer a diákoknak saját forrásból szükséges dolgozniuk, de egy megadott (és korábban átbeszél) levéltípust kell létrehozniuk – a levélírás mintái: Cicero, [ifjabb] Plinius második szemeszter: önálló szövegprodukció, először mondatok/tételek [chriae], majd bevezetések [prooemia], kifejtések [narrationes] és díszítések [exornationes] – ezekhez a feladatokhoz rövid összefoglalót szükséges megadni a diákok számára; a verskompozíciók esetében latinul szükséges lediktálni a feladatot, és a megvalósítás elősegítésére különféle kifejezéseket kell megadni számukra görög feladatok esetében ugyanígy kell eljárni, viszont egyszerre csak egy szerző szövege alapján szükséges dolgozni, és a lediktált szöveg szintaxisát el kell magyarázni a diákoknak (126.)
Supremae classis grammaticae (syntaxis)	latin szövegrészletek fordítása népnyelvre – vagy egy szerző imitációja, vagy valamilyen mondattani szabály gyakorlása céljából; Cicero-részletek fordítása népnyelvre, majd visszafordítása latinra; kifejező kifejezések [phrases elegantes] excerptálása; összekevert verssorok helyes sorrendbe rendezése (131–132.)	a feladat lediktálása szóról szóra, általában levélírás latin nyelven, nagy figyelmet fordítva a mondattani szabályokra, cicerónianus stílus; amikor a diákok már előrehaladnak ebben: önálló szövegalkotás – egy előre meghatározott levéltípus, amelynek szabályait a feladat elkészítése előtt elmagyarázza a tanár; a versírási feladatokat is diktálni szükséges, elsőként a szavak átrendezésével prózába, majd a szavakat szinonimákkal helyettesítve, végül új témát bemutatva, amelyhez lehetséges kifejezésmódokat is ajánl az oktató; a görög nyelvű prózáírás témája ugyanaz legyen, mint a latiné, de itt egy auktortól származó szöveget szükséges diktálni, és a mondattant el kell magyarázni (132–133.)

Mediae classis grammaticae (grammatica)	népnyelven diktált szövegrészletek latinra fordítása – vagy egy szerző imitálása, vagy mondattani szabályok gyakorlása; Cicero-részlet lefordítása népnyelvre, majd visszafordítása latinra; görög nyelvű írás gyakorlása (136.)	a feladatokat népnyelven kell szóról szóra, értethetően lediktálni – nem többet, mint hét sor, a cél a nyelvtani szabályok gyakorlása és Cicero imitációja (137.)
Infimae classis grammaticae (principia)	népnyelvű szöveg latinra fordítása – cél: mondattani szabályok gyakorlása; Cicero-részlet népnyelvre fordítása; görög nyelvű írás gyakorlása	a feladatokat népnyelven kell szóról szóra lediktálni – nem többet, mint négy sor, a cél a nyelvtani szabályok gyakorlása

A táblázatból is kitűnik, hogy egészen a poetica osztály második felévéig, tehát a gimnáziumi oktatás jelentős részében szerephez jutott a népnyelv használata is. Népnyelvű szövegeket azonban Esterházy jegyzetei között szinte alig találunk, csupán néhány levélírási feladat őrzi annak nyomát, hogy magyar nyelvű oktatás is folyt Nagyszombatban.

A következőkben néhány szövegalkotási feladatot elemzek Esterházy jegyzetei közül, amelyek az olvasandó auktorok imitációjához kapcsolódnak. A jegyzetanyagban szórványosan előforduló címek és dátumok, valamint az imitált szerzők és a feladattípusok alapján jól körvonalazható, hogy mely osztályban készülhettek el az egyes feladatok. A jegyzeteket iskolai osztályok szerint, felülről lefelé haladva vizsgálom.

Az Esterházy által *Mariano honori liber: Orationu[m] in rhetorica factarum anno M:DC:XLX [!]*¹²⁶ (A retorika osztályban készített beszédek Mária tiszteletére könyve, az 1650. [1652.] évben) címmel kötetté összerendezett¹²⁷ szövegek közötti második, *Invectiva in Herodem* című beszéde előtt ott találjuk a feladatot.¹²⁸ A megoldást a *Facta* cím vezeti be.¹²⁹ A beszéd egy korábbi, rövidebb változata ugyanezen jelzet 201–204. oldalai között található. (A feladat csak a valószínűsíthetően később keletkezett változat előtt szerepel.) Az oráció címének *invectiva* ('valakit támadó beszéd') szava is Cicero Catilináját idézheti meg – különös tekintettel arra, hogy ezzel a szóval utal Soaresz retorikatankönyve is Cicero Catilina elleni első beszédének első mondatára.¹³⁰

126 Valószínűsíthetően elírás, a második „X” fölött ceruzával: II; tehát a kötet összerendezésére 1652-ben kerülhetett sor. MNL OL P 125 11956, 1.

127 Vö. KNAPP, TÜSKÉS, *Esterházy Pál...*, i. m., 67.

128 MNL OL P 125 11956, 10–11.

129 Uo., 11–16.

130 Az *interrogatio* alakzatának első példája Cicero Catilina elleni *invectivája*: „Interrogatio figura est, quoties non sciscitandi assumitur, sed instandi. Quousque tandem abutere Catilina patientia nostra? et patere tua consilia non sentis? et totus denique hic locus. Quanto enim magis ardet, quam si diceretur? Diu abuteris patientia nostra, et patent tua consilia. Interrogamus etiam, quod negari non possit.” Margón: „ἐρωτησις. Quinct. [Quintilianus] lib. 9. cap. 2. Invect[iva].” Cypriano SOAREZ, *De arte rhetorica ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano praecipue deprompti, cum tabulis Ludovici Carbonis, in usum gymnasiorum eiusdem Societatis*, München, Severus Esch költségen, 1644, Liber III., Caput XXX. *De figuris sententiarum, interrogatio*, 18r.

A beszédet megelőző feladat megfelel a *Ratio studiorum* előírásának, és azt valószínűsíthetjük, hogy az oktató egyszerre diktálta le a feladat egészét, amelyen a diákok hétről hétre dolgoztak, és gyakran a beszéd fajtáját is meghatározta. Ugyanakkor a fennmaradt feladatok és megoldások nagy számából valószínűsíthetjük, hogy a *Ratio studiorum*ban előírtaknál gyorsabban haladtak. Az anyagban összesen 23 beszédírási feladatot sikerült azonosítanom, azaz megközelítőleg kéthetente alkothattak meg egy-egy beszédet a diákok a *Ratió*ban előírányzott havi egy beszéd helyett.

A feladat egyértelműen kijelöli a Heródes elleni oráció mintáját: „Ordieris orationem ex abrupto ad imitationem Ciceronis in Catilinam”,¹³¹ majd pedig az elkészítendő beszéd kezdő gondolatával folytatja: „quousq[ue] tandem abutere Herodes patientia Numinis, quam diu in sanguine parvulor[um] natabis, quo tandem effraenata<s> se se iactabit vesania, nihil te pusillor[um] gemitus etc.”,¹³² ami hangsúlyosan Cicero Catilina ellen elmondott első beszédére alludál: „Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palati [...]”¹³³

A feladatban, és ennek mentén az Esterházy Pál által megalkotott beszédben is, Heródes kerül Catilina helyébe – nemcsak a gondolatmenet, hanem a konkrét retorikai megvalósítás tekintetében is. Heródes nem az emberek, hanem Isten türelmével él vissza, Catilina a féktelen vakmerőséggel (*effrenata audacia*), Heródes pedig a féktelen őrültséggel (*effrenata vesania*) azonosul retorikailag.

Az Esterházy-jegyzetek között található feladat retorikatörténeti szempontból is jelentős, ugyanis az *enargeia* (hypotyposis) retorikai technikájának tudatos és elvárt használatáról tanúskodik.¹³⁴ A beszéd *narratió*ja kapcsán a következőt irányozza elő a feladat:

„Sequetur narratio, qualiter Herodes, posteaqua[m] Magoru[m] ad se adventantiu[m] monitu natum novum Regem intellexerat, e vestigio omnes in partes expeditiv ferocissimos milites, qui innocentes parvulos trucidarent. Hic per hypotiposum describi potest furor militum,

131 Beszédet fogsz kezdeni [kezdj beszédet] váratlan felütéssel Cicero Catilina elleni beszédének mintájára. MNL OL P 125 11956, 10.

132 Uo.

133 Marcus Tullius CICERO, *In Catilinam, I–IV, Pro Murena, Pro Sulla, Pro Flacco*, trans. Coll MACDONALD, Cambridge, Massachusetts–London, Harvard University Press–William Heinemann Ltd., 1977 (Loeb Classical Library, Cicero, 10), 32.

134 „Hypotyposis, quam *descriptionem* Cicero appellat, est proposita quaedam *forma rerum, ita expressa verbis, ut cerni potius videatur, quam audiri*: vel, est rerum, quasi gerantur, sub aspectu pene subiecto”. (A hypotyposis, amit Cicero leírásnak [descriptio] nevez, a dolgok valamiféleképp előadott módja, úgy kifejezve szavakkal, hogy inkább felfogható látással, mint hallással; vagy a dolgok csaknem olyan láttatása, mintha most történnének. – Kiemelés az eredetiben.) SOAREZ, *De arte rhetorica*, Liber III., Caput XXX. *De figuris sententiarum, hypotyposis*, K2r. A hypotyposis alakzatának jelentőségéhez, valamint a phantasia és a hypotyposis kapcsolatához Soarez retorikájában lásd TASI Réka, *Vana ludor imagine: Az imagináció kora újkori katolikus kontextusai*, Bp., reciti, 2023 (Irodalomtörténeti Füzetek, 187), 127–130.

matrum eiulat[us], et lachrymae, earundem inanis fuga, et latebrae, tandem cruenti in parvulorum sanguine gladii, caedes eorundem.”¹³⁵

Esterházy Pál a fenti instrukciókat pontosan követve alkotta meg *Invectiva in Herodem* című beszédének narratióját. Azt, hogy az enargeiát eredményező bővítés (amplificatio) a szöveg átdolgozása során is fontos szempont volt számára – valamint oktatója számára is¹³⁶ –, egy rövid részlet bemutatásával kísérlem meg szemléltetni. A lenti táblázat bal oldalán a szöveg korábbi, a jobb oldalon pedig a későbbi, javításokat és számos bővítést tartalmazó változatát közlöm. A feltehetően korábbi szövegváltozat sorközi megjegyzéseket is tartalmaz, melyeknek írásképe nem egyezik meg a szöveg kezével. Az idézett szakaszban az „ut innocentes parvulos trucidarent” (hogy az ártatlan kisdedeket lemészárolják) megjegyzést találjuk, amelyet a későbbi változatban Esterházy be is épít az orációba. Ez a kéz a szöveget javító oktató, Andreas Anschitz kezével is azonosítható lehet.¹³⁷ Az Esterházy-jegyzetekben található kezek azonosítása azonban további kutatásokat igényel. A két szövegváltozat közötti eltéréseket kurziváltam.¹³⁸

135 Ezt kövesse egy elbeszélés [narratio], ahol Heródes, miután a hozzá érkező háromkirályok jövendölésének köszönhetően tudomást szerzett az új király születéséről, rögvest minden-hova igen vad katonákat küldött, hogy lemészárolják az ártatlan csöppségeket. Itt hipotipózissal le lehet írni a katonák dühét, az anyák jajkiáltásait és könnyeit, hiábavaló menekülésüket és rejtőzködésüket, végül a csöppségek vérére szomjazó kardokat, a gyermekek legyilkolását. MNL OL P 125 11956, 10.

136 Az 1650/51-es tanévben a rhetorica osztály oktatója, így Esterházy Pál tanára Andreas Anschitz (1620–1656) volt. Anschitz Laibachban (ma Ljubljana) született, nagyszombati megbízatását megelőző évben Grazban tartózkodott, a következő évben pedig a bécsi jezsuita gimnázium rhetorica osztályának oktatója lett. KNAPP Éva, *Ünnep Nagyszombatban: A Magyar Királyság elsőként nyilvános tiszteletben részesített katedrális-együttese (1651)*, Magyar Sion, 17(2023), I, 51–64, 61, 49. jegyzet. Vö. *Matricula*, 67; Ladislaus LUKÁCS, S. J., *Catalogi Personarum et Officiorum Provinciae Austriae S.I. III: (1641–1665)*, Roma, Institutum Historicum S. I., 1990, 537.

137 A *Ratio studiorum* meghatározza a javítás szempontjait a rhetorica osztály oktatója számára: „In scriptione corrigenda indicet si quid in artificio oratorio, aut poetico, in elegantia, cultuque sermonis, in connectenda oratione, in numeris concinna[n]dis, in orthographia, aut aliter peccatum fuerit, si quis locus perperam, si obscure, si humiliter tractatus, si decorum minime servatum, si qua digressio longior fuerit, et alia generis eiusdem.” (A kijavítandó szövegben jelzi, ha a szónoklat vagy vers szerkezetében, a beszéd finomságában és kimunkáltságában, a kötőszavakban, a ritmusban, a helyesírásban vagy bármilyen más hiba van, ha valaki egy szöveghelyet helytelenül, homályosan vagy nem megfelelően kezel, ha az illendőséget kevésbé tartja meg, ha valami kitérő túl hosszú, és más, ehhez hasonló hibákat.) *Ratio studiorum*, 1616, 114–115.

138 A szöveggözlések során Lovas Borbála Enyedi György-kiadásának apparátusát vettem alapul. ENYEDI György *Prédikációi 1.*, kiad. Lovas Borbála, Bp., MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016, 23–27.

MNL OL P 125 11956, 202.	MNL OL P 125 11956, 12–13.
[...] commoveri anim[us] tu[us] vehementerq[ue] perturbari vis[us] est, neq[ue] angore[m] simulare potuit, qua tamen simulatione valuit <i>respondere</i> Regib[us] no[n] destitit, se hanc rem quaesitoru[m] de peritissimis legis Doctoribus, <dimis>dimissisq[ue] <i>Regibus</i> , tu milites <ev>[:V:]estigio comparare properasti, ut Christu[m] pusionem supplicio afficeret, eosq[ue] hinc inde, per Regione[m] expedivisti [:ut innocentes parvulos trucidarent: . <i>Hic</i> o Deus im[m]ortalis quis Matru[m] eiulat[us], inanem fuga[m], consanguineor[um] lachrymas, parentu[m] gemit[us], <i>ac suspira</i> , quis parvulor[um] vagit[us], noce quaerula <i>sibil<l>antes</i> enumeret?	[...] com[m]overi anim[us] tu[us] vehementerq[ue] perturbari vis[us] est, neq[ue] angorem simulare potuit, qua tamen simulatione valuit <i>responde sapientissimis</i> Regib[us] non destitit se hanc rem quaesitorum de peritissimis legis Doctoribus, dimissisq[ue] iis tu milites <i>e vestigio</i> comparare properasti, ut Christum pusionem supplicio afficeret, eosq[ue] hinc inde per Regionem expedivisti, ut <i>innocentissima parvulor[um] corpora [:crudeliter:] trucidare[n]t, dimacerarent: heu! quanta rabies eo in loco se se vibrabat, ac inaudita barbarie iactabat!</i> o Deus im[m]ortalis <quant[us]> [:quis:] <i>hic</i> Matrum eiulatus, inanem <i>earundam</i> fugam, consanguineor[um] lachrymas, parentu[m] gemit[us], quis parvulor[um] vagitus, noce quaerula <i>clamitantes</i> enumeret?

A Cicero mintájára írt beszédben feltűnő – a retorikai alakzatokhoz, grammatikai szerkezetekhez való ragaszkodás mellett – az oráció témájának krisztianizálása is. Ehhez nagyon hasonlótl figyelhetünk meg a következő, korábban, valószínűsíthetően Esterházy Pál poétai és syntaxista tanulmányai során keletkezett szövegekben is. Az MNL OL P 125 11958/b jelzeten található jegyzetek 103–105. oldalain két Martialis-imitációt olvasunk, amelyeket, az íráskép alapján, valószínűsíthetően nem Esterházy Pál jegyzett le. Mindkét imitáció Martialis epigrammáinak tizenegyedik könyvének ötödik epigrammájára alludál. A Nerva előtt tisztelgő epigrammát az Esterházy Pál jegyzetei között található mindkét szöveg a Mária-kultusz jegyében írja újra.

Martialis, <i>Epigrammaton</i> liber XI., V.	MNL OL P 125 11958/b, 103–104. Epigramma ad Imitatio[nem] Mar[tialis]
Tanta tibi est recti reverentia, Caesar, et aequi Quanta Numae fuerat: sed Numa pauper erat. Ardua res haec est, opibus non tradere mores Et cum tot Croesos viceris, esse Numam. Si redeant veteres, ingentia nomina, patres, Elysium liceat si vacuare nemus: Te colet invictus pro libertate Camillus, Aurum Fabricius, te tribuente, volet; Te duce gaudebit Brutus, tibi Sulla cruentus Imperium tradet, cum positurus erit; Et te privato cum Caesare Magnus amabit. Donabit totas et tibi Crassus opes. Ipse quoque infernis revocatus Ditis ab umbris Si Cato reddatur, Caesarianus erit.	Tanta tibi est Praestanti corpore forma Quanta Phaonis erat; sed Phaon turpis erat; Nam vitiis claram turpavit turpe figura[m], Nec vacuum luxu pectus habere cupit. Tu tamen aeternum servasti fronte colore[m]. Est tibi et intact[us] Virginitatis odor. Ardua res haec est formam quod laeseris u[n]qua[m] Matris nomen habes candida. Virgo manes Si redeant famuli Iuvenes si turba Viror[um] Et liceat Domina[m] cuiq[ue] videre suam Te volet August[us] semper co[n]spicere Caesar Ferre lugum Princeps dominandi volet. Te duce gaudebunt Nymphae, tibi Iup[iter] ipse Applaudet, Phoebus carmine crede tibi Concinet, et calamis sedibusq[ue] sonantib[us] or- pheus Laudes multiplices semper honosq[ue] canet Te famuli, famulae, Iuvenes te semper a[m]abu[n]t Corq[ue] dabit totum plebs tibi grata suu[m]

Martialis, <i>Epigrammaton</i> liber XI., V.	MNL OL P 125 11958/b, 104–105. Aliud Epigr[amma] de Virgine ad Imitationem Martialis
Tanta tibi est recti reverentia, Caesar, et aequi Quanta Numae fuerat: sed Numa pauper erat. Ardua res haec est, opibus non tradere mores Et cum tot Croesos viceris, esse Numam. Si redeant veteres, ingentia nomina, patres, Elysium liceat si vacuare nemus: Te colet invictus pro libertate Camillus, Aurum Fabricius, te tribuente, volet; Te duce gaudebit Brutus, tibi Sulla cruentus Imperium tradet, cum positurus erit; Et te privato cum Caesare Magnus amabit. Donabit totas et tibi Crassus opes. Ipse quoque infernis revocatus Ditis ab umbris Si Cato reddatur, Caesarianus erit.	Tantus inest Mariae Caelesti splendor in axe Quantus adest lunae Cynthia nigra fuit Si cernant nitidam fulgentia lilia Matr[em] Fulgore[m] velent contaminare suum Fulgida si spectent rorantia prata M[a]ria Donarent Matri prata secunda rosae Deniq[ue] quicquid inest varianti splendor in orbe Fulgor at haec Mariae condecorare potest.

Nem a bibliai tartalom, hanem a moralizálás hatja át az *Epitaphium passeris* című, Catullus harmadik carmenét imitáló szöveget.¹³⁹ A veréb-vers erotikus olvasatát teljesen elutasítja a prózai feladat és az ebből készített verses parafrázis is. A valószínű-

139 Catullus harmadik carmenének epitáfiumként való interpretációja megjelenik például Jacobus Pontanus poétikájának Hans Buchler (Johannes Buchlerus) által készített átdolgozásában is, amely több példányban is megtalálható volt a nagyszombati kollégium könyvtárában az 1632-ben összeállított katalógus alapján. A kötet együtt jelent meg Buchler *Thesaurus phrasium poetiarum* című művével, és a katalógusban is együtt szerepelnek. Vö. Adattár 17/2, 50. Pontanus (Buchler átdolgozásában) az epitáfium kapcsán a következőt fogalmazza meg más művek mellett Catullus harmadik carmenéről: „Illud item magnae voluptati est poetis mansuetioribus, animantes quasdam epitaphiis prosequi, in quibus illi sua ingenia experiuntur, suosque mirificos lepores ostentant. Luctus passeris apud Catullum: Lugete, o Veneres, etc. vide supra”. (Ez is hasonlóképpen nagy gyönyörűségére van a kifinomultabb költőknek, hogy bizonyos élőlényekről emlékezzenek meg az epitáfiumokban, ezekben gyakorolják az elmességüket és mutatják meg csodálatra méltó ékesszólásukat. Például a veréb elgyászolása Catullusnál: Lugete, o Veneres [Gyászoljatok, ó, Vénuszok], stb. lásd fentebb.) Jacobus PONTANUS, *Institutio poetica*, ed. Johannes BUCHLERUS, Coloniae, Bernardus Gualterius, 1615, 137. A kötet ezen, 1615. évi kölni kiadása szerepel a nagyszombati kollégium katalógusában is: Adattár 17/2, 50. Az *Institutio poetica* a harmadik carment korábban a kellemességről és az epigramma más díszítőelemeiről szóló fejezetben elemezte (*De suavitate, et aliis epigrammatum ornamentis*). PONTANUS, *i. m.*, 98–99. – A harmadik carmen mint imitációs forrás több közel egykorú műben is megjelenik. Jean Passerat elégikus formába írta át *Elegia in passeris interitum* címmel: Ioannes PASSERATUS, *Kalendae Ianuariae, et varia quaedam poemata*, Parisiis, Abel Angelerius, 1606, 228–229. Pierre-Juste Sautel jezsuita szerzetes mind elégiát, mind pedig – alkalmazkodva az epitáfium műfajához, az Esterházy-jegyzetek között található feladathoz hasonlóan – epigrammát szerzett a témára (*Raptus passeris. Ludus allegoricus. Elegia quinta, Passeris epitaphium*): Petrus Justus SAUTEL, *Lusus poetici allegorici, sive elegiae oblectandis animis et moribus informandis accomodatae*, Lugduni, Antonius Molin, 1656, 31–35. Sautel *Lusus poetici allegorici*jét számos alkalommal kiadták, a 18. században Nagyszombatban is (1729, 1757). Philippus Sebastianus Philippides szintén epigrammaformát választott, és szövegét *ironikusként* nevezi meg (*Epitaphium passeris ironicos*), művét a prágai jezsuiták adták ki: Philippus Sebastianus PHILIPPIDES, *Iris poetica: Variis et artificiosis carminum generibus variegata*, Praegae, typis Universitatis Carolo-Ferdinandae in Collegio Societatis Iesu

síthetően Esterházy Pál által készített átirat a feladatnak megfelelően egyetemessé tágítja a veréb elmúlásának képzetét, és a szöveget erkölcsi imperatívusszal zárja: az utókort a rettenetes végzet tiszteletére szólítja fel: „Dulcis Posteritas horrida fata time”. (Kedves Utókor, féld a rettenetes végzetet!)

„Epitaphium passeris

[Feladat]

Flete moestissima turba volucres, et lachrymis rigate genus, occubuit Passer, et telum fati intrepidus bibio, non illum alae, non motus per aerem poterat mortis eripere. Ossa sub hac fossa et frontem sub marmore reliquit. Posteritas time fata.

[Megvalósítás]

Plorate heu! mecum moestississima turba volucrum
et vestra lachrymis ora rigate piis.
Occubuit Passer crudeli morte peremptus
Occubuit dulcis spes mea, amorque meus.
Illum non alae poterant privare evento
Fato, non motus aera per liquidum.
Ossa sub hac fossa, et *reliquit* sub marmore frontem
Dulcis Posteritas horrida fata time.”¹⁴⁰

A Catullust imitáló szöveg, a Martialis-parafrázisokhoz hasonlóan, erőteljesen rájátszik az eredeti szöveg nyelvi megvalósulására, motívumrendszerére.¹⁴¹ A szöveg lerövidítése ugyanakkor az epitáfium műfaji konvencióihoz is illeszkedik. A vers utolsó előtti sora szövegszerűen is referál a sírfeliratjellegre: „Ossa sub hac fossa, et *reliquit* sub marmore frontem”. (A sír alatt hagyta hátra csontjait és a márvány alatt homlokát.)

ad Sanctum Clementem, 1662, B2r–B2v. Bár Sautel és Philippides átiratai később keletkeztek, mint az Esterházy-jegyzetek között található *Epitaphium passeris*, jól mutatják a téma elterjedtségét és népszerűségét jezsuita környezetben.

140 Jelen tanulmányban nincs módom a szöveg javításainak részletes elemzésére, amely szövegkritikai jelekkel a következőkben olvasható: „<F> Plorate heu! mecu[m] moestississima turba volucrum / [:Vestraq[ue] iam lachrymis:] <et vestra lachrymis> ora rigate piis. / Occubuit Passe[r:]<us> crudeli morte perremptus [!] / Occubuit dulcis spes mea, amorq[ue] meus. / Illum non alae poterant privare evento / Fato, no[n] mot[us] aera per liquidum. / Ossa sub hac fossa, et potuit [reliquit] sub marmore [:frontem:] / Dulcis Posteritas horrida fata time.” A szöveg utolsó előtti sorának *potuit* szavát a feladat alapján a *reliquit* szóra javítottam. A *potuit* szó alkalmazása értelmetlen mondatot eredményez, és valószínűsíthetjük, hogy tévesztés történt a megelőző mondat *poterat* igealakja következtében. MNL OL P 125 11958/a, 193–194.

141 Például a Catullus-carmen egy többes szám második személyű imperatívusszal („lugete” – gyászoljatok) kezdődik, az Esterházy Pál jegyzetei között található prózai feladat első szava („flete” – sírjátok) egyértelműen Catullus szövegére játszik rá, és ezt követi a feladat megvalósítása is, amely a *fleo* szinonimáját (*ploro*) adja, és még egy indulatszót is betold a fájdalom nyo-

A jegyzetanyagban emellett Horatius-imitációval is találkozunk. A kutatás során egy olyan feladat–megvalósítás párt sikerült feltárnom, ahol több száz oldal választja el a szövegeket egymástól, összekapcsolódásuk azonban, ahogy az előző táblázat is szemlélteti, tagadhatatlan. A Martialis- és Catullus-imitációkkal ellentétben az *Alia Horatiana* című szöveg esetében nincsen egyetlen, mintaként kijelölt előzményszöveg, hanem az oktatói instrukció¹⁴² alapján ír a tanuló (feltehetően Esterházy Pál) alkaioszi strófában, azaz jellegzetesen horatiusi versformában szöveget. A prózai feladatban használt szavak-szókapcsolatok hangsúlyosan a horatiusi ódák szövegszerű megvalósulását idézik.¹⁴³

A feladatot lejegyző kéz írása nem azonos Esterházy Pál írásával. A feladat vége a 11958/c, 238. oldalon kezdődik (őrszó: „Ister”), és húsz oldallal később, a 259. oldalon fejeződik be. A feladat megoldása (MNL OL P 125 11958/a, 154–155) befejezetlennek tűnik, hiszen a megadott tíz mondatból csak ötöt alakított át Esterházy Pál alkaioszi versszakká. A szöveg sok javítást tartalmaz, illetve kétféle tollal (vastagabb és vékonyabb) készült. A lenti táblázat az utolsó változatot tartalmazza, a javításokat lábjegyzetben közlöm, félkövérrel kiemelve a vastagabb írásképpű szavakat, sorokat.

matékosítása érdekében: „Plorate heu!” A megvalósítás 3–4. sorainak anaforikus ismétlését (*occubuit–occubuit*) is a Catullus-szövegre való referenciaként interpretálhatjuk, ahol a 3–4. sorok a *passer* szót ismétlik anaforikusan. Emellett a Catullus-carmennel megegyező módon az *Epitaphium passeris* negyedik sora is a verébhez való érzelmi viszonyulást fejt ki („dulcis spes mea, amorque meus”) azzal a különbséggel, hogy a verebet a lírai én nem a barátnőjéhez, hanem saját magához tartozóként ábrázolja (Catullusnál: „passer, deliciae meae puellae”). Továbbá a Catullus-szövegből eredeztethető az iskolai feladat záró gondolata is, hiszen már a harmadik carmen is reflektál a veréb halála kapcsán a mulandóságra általában (11–15. sorok). A Catullus-carmen záróképe, a megszólaló barátnőjének sirástól bedagadt, vöröslő szemei, azonban az Esterházy Pál jegyzetei között található iskolai feladattól teljesen eltérő irányba futtatja ki a szövegjelentést: „tua nunc opera meae puellae / flendo turgiduli rubent ocelli.” (Te [ti. a halál, az Alvilág] vagy az oka, hogy a barátnőm könnytől bedagadt szemei vöröslenek.) *Catullus: A Commentary*, ed. Christian James FORDYCE, Oxford, Oxford University Press, 1961, 2–3.

142 MNL OL P 125 11958/c, 238, 259. A szöveg címe arra enged következtetni, hogy más, Horatiust imitáló feladatokat is kaphattak a diákok.

143 A teljesség igénye nélkül néhány szókapcsolatazonosság: *deprome recondita*, vö. „Festo quid potius die / Neptuni faciam? *promē reconditum*, / Lyde, strenua Caecubum / Munitaeque adhibe uim sapientiae.” (HOR. *Od.* 3, 28, 1–4.); *phoebe decus*, vö. „O *decus Phoebe* et dapibus supremi / Grata testudo Iouis, o laborum / Dulce lenimen mihi cumque salue / Rite uocanti.” (HOR. *Od.* 1, 32, 13–16.); *thure multo*, vö. „O Venus regina Cnidi Paphique, / sperne dilectam Cypron et vocantis / *ture te multo* Glyceriae decoram / transfer in aedem.” (HOR. *Od.* 1, 30, 1–4. A kiemelések végig tőlem – H. I.)

MNL OL P 125 11958/c, 238. Alia Horatiana	MNL OL P 125 11958/a, 154–155. Horatiana ¹⁴⁴
Deprome recondita plectra nil iuvat cantare in secundo nervo nec decet per honoris arces quid indecorum personarum.	Deprome pridem plectra recondita Cantare nervo nil iuvat vacuo Nec indecorum quicquam honoris Est licitum resonare in arce.
Phoebe huc age Castaleas Carinas surgit aequa vastis triremibus unda plenus amnis laudibus et oceano.	Huc huc carinas castaleas age Phoebe aequa, vastis unda triremibus Amnisque plenus surgit ipsis Laudibus Oceanoque compar.
Huc dirige undas fontis quem cava Pegasi ungula fecit sint mari coniuncta facundo flumina.	Huc fontis undas dirige quem cava Fecit retundens ungula Pegasi Coniuncta facundo freto sint Flumina sint pelagoque vasto.
Quadrant fluenta foecunda sociata aequoribus doctis quae seges immensa laudum in abditos duxit gloriae recessus, et bene culta honoris tecta.	Fluenta quadrant aequoribus vagis Coniuncta laudum quae seges abditos In gloriae duxit recessus, Atque domos cupidas honoris.
Te decus Castalidum virtus excelsa gloria infularum et magnum phoebe decus dico gemma Pannonicae terrae.	Te celsa virtus Castalidum decus, Et gemma dico Pannonici soli Te dico Phoebe numen alnum Gloria summa quoque infularum. ¹⁴⁵
Cui pridem summa nomina contulit vigor consilii et superum cultus et fronte[m] digna[m] amplissimis Tyaris redimire gessit honor. [Ister: őrszón.]	–
Ister consecrat Smaragdis micantes infulas multo[ue] graves mitras Sardoniche producit, et graciles vittas grando[ue][?] pedu[m] Zinopis inscribit ostro.	–
India congerit odores aris et Arabs dives gravat thure multo deniq[ue] remotae a nostris finibus Hesperiae et Tiriae gentes.	–

144 „Horatiana // Deprome pridem plectra recondita, / Cantare nervo nil iuvat;2:| <tali-
bus> vacuo;1:| / <Decet per arces nec :ia[m]:| honoris> Nec in decorum quicqua honoris / <Nec
resonare quid indecoru[m]> Est hiatum resonare in arce. // <Nil> / Huc huc carinas castalias
age / Phoebe aequa, vastis unda trirennib[us] / <surgit[que] plen[us] annis> Annisq[ue] Plenus
surgit ipsis / Laudibus Oceanoq[ue] compar. // Huc fontis undas dirige pie[m] <:de ungula:|>
cava / <Et cava fecit Pegasei> Fecit retundens ungula Pegasi / Coniuncta, <sint mari> facundo
freto sint / Flumina, <et aequora bellicosa> sint pelagoq[ue] vasto. // Fluena quadrant aequo-
ribus vagis / Coniuncat laudum quae seges <horrida> abditos / In <abditos> gloriae duxit
recess[us] / <Et bene tecta bene atq[ue] culta> Atq[ue] domos cupidas honoris // Te <ex>celsa
virtus Castalidu[m] decus, / Et gem[m]a dico Pannonici soli / <Te gloria, et phoebe decus> [...] Laus / G:loria:|<emmaq[ue] siderea infularum> / Te dico Phoebe numen alnum / Gloria suma[!]
quoq[ue] infularu[m].” A szöveg utolsó versszakában nincs minden olyan sor áthúzza, amelyek
feltehetően nem olvasandók hozzá az utolsó két sorhoz.

145 Az MNL OL P 125 11958/a, 154. jelzetű oldal tetején olvasható egy, a megvalósított utol-
só strófa variánsaként értelmezhető versszak, amely azonban megelőzi a címet (Horatiana): „Te
castalidum decus, excelsa / Virtus, et infularum gemma / Te decus o phoebe magni, et gemma /
dico terrae Pannonicae iam.” Ez a négy sor azonban alig módosít a feladatban megadott prózai
szövegen, illetve az alkaioszi strófában megkívánt szótagszám csupán a harmadik sorban jön ki.

Ergo vive parata praesul in infula dirige foelix commissu[m] tibi circumulum dum Tigridum v[i]rtus coniuncta marmoreos aedificet Col[os]sos.	–
Au[t] purpureu[m] referat galeru[m] vos Tigrides infulatae v[iv]ite scandite excelsos honoru[m] vertices non timet imbelles ruinas impavida ac generosa virtus.	–

A fenti versírási gyakorlatok két feladattípusra is példaként szolgálnak. Egyrészt mind a Martialis-átiratok, mind pedig a Catullus-imitáció esetében egy-egy konkrét mű átírása lehetett a feladat, amelyet tanári instrukciók is kiegészítenek a Catullus-parafrázis esetében, illetve nem zárhatjuk ki, hogy a Martialis-epigrammák átírásakor is lehetett hasonló tanári iránymutatás. A *Horatiana* címen fennmaradt feladat, illetve az *Alia Horatiana* című megoldás ezzel szemben feltehetően az oktató által készített, Horatius különböző szövegeit imitáló próza, amelyet a diákoknak verses formában kellett átfogalmazniuk.

Az eddig idézett példák között nem láttunk olyanokat, amelyekben a latin mellett a népnyelv használata is megnyilvánult volna, annak ellenére, hogy a feladatok népnyelven történő kijelölését még a poetica osztály első félévében is hangsúlyozza a *Ratio studiorum*. Ennek az okát abban is kereshetjük, hogy Esterházy Pál fennmaradt iskolai jegyzetei jelentős részben a rhetorica osztályban, valamint a poetica osztály második félévében keletkezettek. Ugyanakkor néhány levélírási gyakorlat esetében a magyar nyelvű szövegprodukciónak is előfordul a jegyzetanyagban. A következő táblázatban egy ilyen példát közlök.

Parens Filio S[alutem] D[icit] Az te háláadásod [!] és az te hozzá[m] való emberséged nem csak vigasztalást, hane[m] kíválgé<.>pen való szeretetet szőzött szerelmes fia[m]. Azért legh kíválgéppen, hogy te elne[m] feletkezvén az én io akaratomról más emberek előtt dicséred io téte-ményemet. Kedves voltál ennek előtte én előtte[m], bizonyára kedvesebb lészesz akkor, midőn én tégedet minden iavaim[m]al foglak illetni. Vale. (MNL OL P 125, 11958/c, 362.)	P[arens] F[ilio] S[alutem] D[icit] Tua erga me gratitudo atq[ue] humanitas non modo consolatione[m] verum etiam affectum singularem mihi peperit charissime fili. Eam ob causam potissimum quod tu minime obliuione tradita benevolentia mea coram alys usq[ue] ad coelu[m] sum[m] is beneficiu[m] meum extollas laudib[us]. Acceptus apud me extitisti hactenus, pro certo acceptior fores tunc du[m] ego te omnib[us] donis meis cumulaturus sum. Vale. (MNL OL P 125, 11958/c, 362–363.)
--	---

A leveleknek konkrét mintáját vagy mintáit nem sikerült azonosítanom, az előforduló témák, a feladó–címzett párok,¹⁴⁶ valamint a „S. D.” (salutem dicit, üdvözetet

146 Például Gerardus Urbanusnak (beszámoló a vadászatról), fiú az apjának (apa dicsérete, apa iránti hála), apa a fiának (fiú dicsérete, fiú iránti hála), Cassianus Rhodericusnak (kölcsonadott görög tankönyv visszaadásának megköszönése), barát barátnak (nyomorult állapot, pénzhány, kölcsönkérés), Trebatius Mariusnak (kölcsonadott könyv visszakérése), Trebonius Borboniusnak (örül, hogy „deáki tanolsághoz” kezd Borbonius), Pompeius Menandrusnak (sajnálkozik, hogy Cneus „elhagyta a deáki tanolságot”). A témák alapján világos, hogy az oktató a diákok hétköznapi életéhez kapcsolódó levélírási feladatokat adott meg, a latin nevek véletlenszerűen választott római nevek. MNL OL P 125, 11958/c, 307–372.

mond) rövidítés alkalmazása is Cicero *Ad familiares*-leveleinek hatását mutatják.¹⁴⁷ A címzett és a feladó leggyakrabban baráti viszonyban állnak egymással, neveik pedig fiktív latin nevek, a levelek tartalma nincs összefüggésben a történelmi vagy irodalmi alakokkal, akiktől a címzett és a feladó nevét kölcsönzik.

Ahogy azt fentebb láthattuk (a 46. oldalon kezdődő táblázat), a *Ratio studiorum* a humanitas és a legfelső grammatikai osztály számára ír elő levélírási feladatot, az *Epistulae ad familiares* olvasását pedig a legfelső és a középső grammatikai osztályoknak (syntaxis és grammatica) irányozza elő (első táblázat). A syntaxis osztály feltárt, 1640-ben kiadott tankönyve is az *Epistulae ad familiares* ötödik és hatodik könyvét tartalmazza, ezenkívül más levélformájú szöveget nem ad közre. A levelek tehát vagy a syntaxis osztályban, vagy a poetica osztály első szemeszterében keletkeztek. Ugyanakkor nem lehetünk abban sem biztosak, hogy az összes levél ugyanabban a tanévben, illetve szemeszterben keletkezett. Feltételezhető, hogy a feladatot az oktató¹⁴⁸ határozta meg vagy csupán a levél témájának kijelölésével, vagy pedig szó szerinti diktátummal, és ennek alapján alkothatta meg a magyar nyelvű levelet Esterházy Pál, amelyet ezt követően latin nyelvre fordított. Az, hogy mind a magyar, mind pedig a latin nyelvű levelek tartalmaznak javításokat, arról tanúskodik, hogy a magyar nyelvű szövegeket is Esterházy hozta létre. A jegyzetek között egyetlen levélírási feladatot találtam, amelyet alább adok közre:

„Epistola exhortatoria fit quotiescunq[ue] persona[rum] aliqua[rum] ad aliquid <per> p[er]agendum, cuius species duae sunt, una laetitiae, altera doloris, laetitiae est, quando exhortamur, ad aliquid agendum, quod illi in gaudium[m], honorem, <fatur> et utilitatem fa[c]turu[m] sit.

Doloris est, cum exhortamur amico[m] ad lachrimas pro aliqua fortuna privata, vel publica.

Antonius Demetri<o>[um] <S. D.> hortatur ad laetitiam, quod scilicet ex Regno suo omnes hostes depulsi sint.

Captabis incipiendo benevolentia[m] ab ipsa ostendens qua[m] res praedicta insignis, utilis, gratissima sit, de qua ille scribit, quod scilicet nihil sub sole optabilius es[s]e possit, nihil majus, hominu[m] emolumento magis desiderabilius, nihil aut salutaris, aut divinius.”¹⁴⁹

147 Ifj. Plinius rendszeresen a „[...] suo s[alutat]” alakot alkalmazza – ez az Esterházy-jegyzetek között található levélírási feladatok címzésében nem fordul elő.

148 Mivel Esterházy Pál kétszer végezte a syntaxis osztályt, így ennek az osztálynak a vonatkozásában két oktató neve is felmerül. Az 1647/48-as tanévben Galgóczy Ferenc, az 1648/49-es tanévben pedig Christophorus Clenovius tanította a syntaxist. Esterházyt a poetica osztályban (1649/50-es tanév) Aloysius Medek volt. *Matricula*, LII. Ugyanakkor, mivel a hagyatékban található többi jegyzet feltehetően a poetica és a rhetorica osztályokban keletkezett, valószínűsíthetjük, hogy a levélírási feladatok az 1648/49-es tanévben, illetve az 1649/50-es tanév első szemeszterében keletkeztek.

149 Ahányszor csak bizonyos embereket valaminek a végrehajtására biztatunk, az buzdító levél lesz. Ennek két fajtája van, az egyik örömré, a másik szomorúságra buzdít. Örömré, amikor olyasmi megtételére buzdítunk, ami neki örömére, tisztességére és hasznára lesz.

A feladat korrelál a *Ratio studiorum*ban előírt formulával, ugyanis a tanár megadja a levél fajtáját (*epistola exhortatoria*), illetve részletes magyarázatot ad a megvalósítás elősegítésére. Mindez ismételten a retorikai tudatosság igen magas fokáról árulkodik. A fent idézett feladat megoldását nem találtam meg a jegyzetanyagban, ugyanakkor latin nyelvűsége azt valószínűsíti, hogy a többi levélírási feladat is latin nyelven kerülhetett meghatározásra. Ez eltérést jelent a *Ratio studiorum*hoz képest, amelyben a téma kijelölését még a poetica osztály esetében is vernakuláris nyelven írta elő. Megfogalmazható tehát egy olyan feltételezés, hogy Nagyszombatban, például a diákok eltérő anyanyelvi háttére okán, a levélírási feladatok latin nyelven kerültek kiadásra, a megoldást pedig minden tanuló a saját anyanyelvén készíthette el.

A feltárt szövegprodukciós gyakorlatokból arra következtethetünk, hogy az olvasmányokhoz hasonlóan a latin nyelv használata volt a domináns – görög nyelvű feladatok csak töredékesen kerültek elő a jegyzetanyagból. A felsőbb osztályokban (rhetorica, poetica osztály második felére), amikor a bemutatott feladatok többsége keletkezhetett, az oktatás a *Ratio studiorum* előírásainak megfelelően teljes egészében latinul zajlott, az anyanyelvűség semmilyen módon nem jelenik meg ezekben a feladatokban és megvalósításaikban.

5. Összegzés

Dolgozatomban annak a kérdésnek a megválaszolásához kíséreltem meg szempontokat nyújtani, hogy miként zajlott a gimnáziumi oktatás az osztrák jezsuita rendtartományban (különös tekintettel Nagyszombatra) a 17. század derekán, mely szerzőket és szövegeket olvasták a diákok, és ennek hatása hogyan mutatható ki a szövegalkotási feladatokban – tehát milyen elemekből tevődik össze az elsajátítandó kánon. A feltárt forrásokat, mind az auktorolvasás, mind pedig a szövegprodukció tekintetében, a *Ratio studiorum*ban előírányozott követelményrendszer viszonylatában tudjuk értékelni, így dolgozatomban a *Ratio* előírásainak részletes bemutatására törekedtem. A nagyszombati jezsuita gimnáziumban folytatott oktatási tevékenység elemzéséhez Esterházy Pál hagyatéka, tankönyvei és iskolai jegyzetei szolgáltak kiindulópontként.

A fennmaradt kötetek, valamint a könyvtárjegyzékek vizsgálatával megállapítható, hogy az osztrák jezsuita rendtartomány iskolái számára rendszeresen adtak ki tankönyveket, köztük szöveggyűjteményeket is a 17. században. A feltárt források alapján megállapítható, hogy az ezekben található szövegek nem mutatnak tökéletes átfedést egymással, illetve a *Ratio studiorum*ban meghatározott szabályoknak sem

Szomorúságra, amikor barátunkat könnyekre buzdítjuk valamiféle személyes vagy közösségi sors miatt.

Antonius Demetriust szomorúságra buzdítja, mivel tudniillik az ellenség az ő királyságából mindenkit elűldözött.

Kezdeként nyerd el a jóindulatot, ezzel megmutatva, hogy a fentebb mondott dolog menyire jeles, hasznos és igen kedves, amelyről ő ír, hogy tudniillik semmi sincs a nap alatt, ami vágyottabb tudna lenni, semmi sem nagyobb, az emberek igyekezetére inkább kívánatos, semmi sem üdvözítőbb vagy istenibb. MNL OL P 125, 11958/c, 339.

felelnek meg maradéktalanul. Legfontosabb eltérésként egyrészt a görög nyelv tanításának alacsonyabb színvonalát szükséges kiemelni, amely az Esterházy iskolai jegyzeteiben is megmutatkozott. A feltárt szöveggyűjteményekben minden esetben görög–latin bilingvis kiadásban szerepelnek a görög nyelvű szövegek. Emellett a szöveggyűjtemények a latin auktorok tekintetében sem felelnek meg teljes mértékben a *Ratio studiorum* előírásainak, ugyanis az aranykori latinitás dominanciája mellett – amely a *Ratió*ban kizárólagos – egy ezüstkori szerző, Seneca drámái is szerepelnek a rhetorica osztály számára összeállított tankönyvben.

Esterházy Pál iskolai jegyzeteinek vizsgálatával megállapítható, hogy a szövegprodukciónak során a diákok a *Ratio studiorum* által előírt szerzőket imitálták, ugyanakkor a konkrét szövegek kiválasztásában, valamint a feladatok meghatározásában feltételezhetően az oktatói szabadság is érvényre jutott. Például Catullus harmadik carmenének imitációja a szöveg erotikus olvasata miatt egyáltalán nem magától értetődő választás, főként annak a tükrében, hogy a *Ratio* az erkölcstelen szövegek purgálását írja elő, és a syntaxis osztály számára kiadott szöveggyűjtemény is erősen cenzúrázva közli a Catullus-verseket – a második és a harmadik carmen nem is szerepel a válogatásban, az első carment rögtön a negyedik követi.¹⁵⁰ Ebben az esetben tehát az oktató egyéni értékítélete felülírhatta a *Ratio studiorum*-ban kijelölt szabályokat. Felmerül továbbá a kérdés, hogy miként zajlott a népnyelvű oktatás ebben a többnyelvű környezetben, ahol a tanárok és a diákok jelentős része nem magyar anyanyelvű volt. Mindazonáltal abban Esterházy Pál jegyzetei nyomán bizonyosak lehetünk, hogy valamiféle magyarnyelvűség jelen volt a nagyszombati oktatásban.

150 Vö. *Praecepta syntaxeos...*, i. m., 1640, M8r.